

VILIAUS GAIGALAIČIO KNYGOTYRINĖS NUOSTATOS IR VEIKLA

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Šiuolaikiniams lietuvių tautinio sąjūdžio ir kultūros tyrėjams Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) vardas nėra nežinomas, tačiau ties juo ilgiau nesustojama. Išsamūs tyrimai kol kas atidedami ateičiai. Atsargumą veikiausiai žadina prieštarai vertinama originali asmenybė, šakota veikla ir sudėtingos jos raiškos aplinkybės, nulėmtos dviejų, labai skirtingų pasaulio dalių sandūros. Jas lėmė vienų didžiausių XIX–XX amžiaus imperinių galių – Vokietijos ir Rusijos – interesų priešstata, taip pat tarpukariu Lietuvos Respublikos ir Vokietijos konfrontacijos sukelta politinė įtampa. Jos pėdsakus jaučiame net dabar. Papildomas kliuvinytis yra V. Gaigalaičio konfesinė priklausomybė Evangelikų liuteronų bažnyčiai ir vadovaujantis vaidmuo joje. Norint teisingai suvokti šios aplinkybės darytą poveikį asmenybei ir jos viešajai laikysenai, būtina gerai pažinti pačios Bažnyčios praeitį, vidaus organizacijos savitumų ir reikalavimų kiekvienam bendruomenės nariui kaitą. Tyrimų neskatina ir valstybės užsakymo atlikti Mažosios Lietuvos problemų tyrimus stoka. Jų kėlimas laikomas neparankiu aukščiausios valdžios formuojamai dabarties ir ateities tarptautinei politikai.

Pirmosios publikacijos, išsamiai aptariančios V. Gaigalaičio biografiją, pasirodė dar 1907 m. Jų poreikis kilo dėl sėkmingo dalyvavimo Prūsijos parlamento – landtago – rinkimuose. Spaudos atidą taip pat skatino iškili asmenybės suaktyvėjimas, pasiskaidymas į svarbias pareigas, mirtis, pastangos retrospektyviai suvokti šios asmenybės istorinę reikšmę, pirmieji sovietmečio mokslininkų bandymai užglaistyti V. Gaigalaičio pavardę okupaciniam režimui nepriimtinių praeities veikėjų sąrašė. Šio asmens istoriografijos arba bent kiek istoriografinių duomenų turinčios literatūros bei tyrimams aktualių šaltinių apžvalga pateikta straipsnyje, įdėtame 1998 metais

išleistoje V. Gaigalaičio knygoje *Atsiminimai* [47]. Jame teigėme, kad autoriai daugiausia dėmesio skyrė biografijos faktams, o ne jų analizei, nevengė šališkumo ir nesiekė apibendrinimų. Dabarties laikų reikalavimus tenkinančio tyrimo apie V. Gaigalaitį nesulaukėme ir iki šios valandos. Reikšmingu laimėjimu galima laikyti tik iš Vokietijos gauto *Atsiminimų* rankraščio publikaciją. Istoriografo ji tampa svarbiu duomenų, tyrimo aspektų ir metodų atrankos šaltiniu.

Aktualiausios, neatidėliotina tirtinos galėtų būti kelios temos: V. Gaigalaitis – politikas, mokslininkas, evangelikų liuteronų kunigas ir Bažnyčios vadovas, Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros ir visuomenės veikėjas. Visoms joms reikalingas ne tik sistemingas šaltinių išteklių formavimas, klasifikavimas ir analizė, bet ir aukšta konkrečios srities tyrėjo kompetencija. Monografinis veikalas, matyt, bus įmanomas tik nuodugniai įsigilinus į kiekvieną iš minėtų temų. Iš dalies integruojančiu darbu galėtų tapti V. Gaigalaičio veiklos, susijusios su Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos paveldo aktualinimu, XX amžiaus pirmosios pusės knygos kultūros ugdymu, bibliotekininkyste ir leidyba, tyrimas. Jis suteikia kai kurių galimybių asmenybės portreto naujoms atodangoms, viešųjų siekių, veiklos motyvacijos ir pasiekimų lygio pažinimui.

Asmenybė, interesai, profesinės, politinės ir visuomeninės veiklos raiška. Viliaus Gaigalaičio gyvenimo tėkmė ir istorinė epocha įprasmino tris jo vardus ir tris pavardes. Ilgaamžė šeimos tradicija, siekusi ir jaunystės metus, buvo paženklinta *Gaigalo* pavarde. Geležinio kanclerio Otto von Bismarcko valdymo laikais prūsikų valdininkų valia ir be savininkų sutikimo įstaigose ji pradeda rašyti *Gaigalait*. Šią pavardę jaunuolis vietos papročiu lietuviškoje spaudoje lietuvinu: *Gaigalaitis*. Kylant Lietuvos Respublikai ir vis labiau ištraukiant į jos kuriamąjį darbą, pavardė rašoma jau sunorminta forma – *Gaigalaitis*. Kai krikštijo ir augino, tėvai vaiką vadino *Viliumi*, civilinės metrikacijos valdininkas į bylas įrašė *Wilhelm*. Vėliau dviejų vardų turėtojas kartais pats vadindavosi *Vilemu*. Ši forma ne kartą užfiksuota Rytų Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios parapijų ir kunigų informaciniuose leidiniuose. Tokios įvairovės priežastys lengvai suvokiamos. Ją lėmė Mažosios Lietuvos lietuvių etninių tradicijų puoselėtojų pralaimėta kova su imperijos mastu vykdyta tautinių mažumų tapatumo slopinimo politika ir priemonėmis, sparčiai modernėjančios civilizacijos poveikis ir nacionalinių valstybių kūrimo poreikiai. Asmenvardžio kaita yra viso šio sudėtingo proceso atspindys.

Šeimos šaknys rėmėsi į Pagėgių kraštą. Tėvas Mikelis Gaigalas buvo vedęs du sykius. Su Nikelaityte iš Bitėnų augino Kristupą, Nikelį, Joną ir Enžį, jai mirus, vedė Edę Austynaitę iš Vilkyškių ir sulaukė Jurgio, Miko Ašmio, Edės, Marės ir

Viliaus. Iš jų Marė mirė vaikystėje, kiti užaugo, visi, išskyrus vieną, gyveno iš žemdirbio, smulkaus verslininko arba amatininko darbo, vienas nuo kito nenutolo, iki amžiaus pabaigos artimai bendravo. Tuo metu, kai gimė Vilius, šeima jau buvo nuolatinai įsikūrusi Naujienos kaime netoli Vilkųškių ir valdė stambų, bet nenašų ūkį, kurį patys savininkai kartais perdėtai sureikšmindami pavadindavo dvaru. Vaikų auklėjimas buvo antrosios žmonos, dvasingos ir jautrios moters, valioje ir rankose. Namus supo smelkianti, tik Mažosios Lietuvos kaimui būdinga pietizmo atmosfera, kurią formavo protestantų bažnyčia ir namų pamaldos, vadinamos tik šiam kraštui žinomų surinkimų vardu. Gaigaluose vaikai lopšinių ir liaudies dainų negirdėjo, gulė ir kėlė su giesmele ir malda, Jėzaus Kristaus vardu ir mamos bučiniu. Kitas svarbus poveikio šaltinis buvo spausdintas žodis. Jį šeima labai vertino ir gerbė. Tėvas atsidėjęs tyrė Bibliją ir senų laikraščių komplektus, remdamasis jų išmintimi niekada nestokojo argumentų aiškindamas poelgius ir ginčydamasis, todėl prie skaitymo lenkė ir vaikus. Pirmieji Viliaus žingsniai sudėtinguose Naujojo Testamento tekstuose jo netenkino, todėl pažangą skatindavo net ryškė, mama kur kas daugiau laimėjo švelnumu ir nuovokumu: mažylis šalia jos ratelio stovėjo su pradžiamokslu rankoje ir dėliodamas raidę po raidės lipdė žodžius, iš žodžių – eilutes [27, 18]. Vaikų knygų, matyt, iš viso neturėta. Šio straipsnio autoriaus rinkinyje yra dvi knygos iš Gaigalų namų: Johanno Ferdinando Kelkio parengto giesmyno *Giesmeles apie Ewangelijos Praplatinimą tarp Žydų ir Pagonų* 1866 ir 1879 metų leidimo egzemplioriai. Pirmojo viršelyje iš vidaus juodu rašalu įrašyti keturių savininkų vardai: *N. Gaigals 1870; M. Gaigals 1874; Ensies G...* [toliau neperskaitoma. – D. K.] ir *Szitos Pasuntinistes gesmes prieklausos Willui Gaigalat Heidebruch 3.2.[18]84.* (Heidebruch – vokiškas Naujienos pavadinimas. – D. K.) Įrašai prikišamai sako, kad knyga buvo itin mėgiama ir rūpestingai ėjo per augančių Gaigalų vaikų rankas. Įprotį vertinti ir ženklinti nuosavybę patvirtina ir įrašas antrajame egzemplioriuje: *Dr. Gaigalat.* Skaitymo troškimas ir vaikystės patirtis buvo svarbi paskata brandos amžiuje pačiam rašyti elementorius ir skaitinių knygeles.

Sulaukęs septynerių, Žukų mokyklą Vilius pradėjo lankyti jau gerai prasilavinęs. Buvo mokslus. Lengvai sekėsi, jau nekalbant apie tikybos pamokas, istorija ir geografija, prastėliau – aritmetika. Mokykloje lietuvių vaikų buvo daugiau negu vokiečių, tačiau mokė tik vokiškai. To reikalavo Prūsijos švietimo įstatymai. Diskriminacinė valdžios politika atliepdavo ir vaikų santykiams. Vengdami patyčių, kai kurie slėpdavo lietuvišką kiltį, gėdydavosi gimtosios kalbos. Jaunojo Gaigalo tautinį apsisprendimą stiprokai palaikė plėtėjantis akiratis, įvairėjanti ir gausėjanti namų

lektūra. Ji vaizdžiai apibūdinta *Atsiminimuose*. Berods, labiausiai motinos rūpesčiu žiemos rytais ir vakarais knygos į rankas imamos kasdien: balsiai paskaitoma iš populiarios Johanno Arndto maldaknygės *Rojaus darželis*, pagiedama, šventadieniais šeima susėda prie didžiojo stalo ir klauso vyresnio sūnaus skaitomų į lietuvių kalbą verstų vokiečių teologų J. Arndto, Augusto Hermannо Francke's, Heinricho Millerio pamokslių, anglo Johnо Bunyano asketinių didaktinių išvedžiojimų. Ketvirtadienio vakarais, mergoms verpiant apie viduryje aslos šviečiančią žvakę, o bernams vejant pančius, stuboje aidėjo pažintinio turinio straipsnių iš „Keleivio iš Karaliaučiaus“, tilžišio „Naujojo keleivio“, klaipeidiškės „Lietuviškos ceitungos“ ir kitų laikraščių skaitovų balsai. Taip ši, tuo metu vienintelė valstietiško kaimo gyventojui prieinama lektūra brandino jauną intelektą, sulaukus trylikos leido suvokti, o gal ir garsiai pasakyti apie ateities perspektyvą: *mokintis, su knygomis darbuotis ir rašinėti* [27, 24].

Pasirinkimą ženklinančių orientyrų buvo nuosekliai laikomasi. Bendrąjį išsilavinimą jam suteikė Klaipėdos ir Tilžės gimnazijos, aukštąjį – Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas, dirbti su knygomis įpratino mokslas, leidyba, bibliofilija, rašyti – bendradarbiavimas Vokietijos, abiejų Lietuvos dalių ir JAV lietuvių spaudoje. Aplinka ir imli prigimtis budino humanizmo ir tolerantiškumo šaknis, asmenybę brandino pastabumas, gilus ir kritiškas mąstymas, iškilių autoritetų poveikis. Galių, matyt, teikė ir prigimtis. V. Gaigalaitis buvo patrauklios išorės, elegantiškas, tiems laikams labai išsilavinęs, iškalbus, atviras bendravimui ir naujovėms.

Komplikuočiau padėtis klostėsi politiniame ir visuomeniniame judėjime, kuriame pynėsi, o dažniausiai ir smarkiai kirtosi tautiniai, socialiniai ir kultūriniai interesai. Tai lėmė V. Gaigalaičio apsisprendimas dėl aktyvaus dalyvavimo politikoje ir priiimta atsakomybė lemtingais lietuvių tautai momentais. Jis buvo ilgametis Prūsijos karalystės landtago deputatas, 1918 metais išrenkamas Prūsų lietuvių tautos tarybos, pasisakiusios už Mažosios Lietuvos atskyrimą nuo Vokietijos, pirmininku, 1920-aisiais kooptuojamas į Lietuvos Respublikos valstybės tarybą, 1923 m. tampa pirmosios Klaipėdos krašto direktorijos, vadinamos Sukilėlių direktorija, nariu. Svarbios pareigos ir įtaka žadino opoziciją. Iš vienos pusės, ją sudarė konservatyvios vokiškos arba provokiškos, iš kitos – lietuvių nacionalistinės politinės jėgos. V. Gaigalaitis, kaip Vokietijos interesų „išdavikas“, buvo izoliuotas nuo Klaipėdos krašto Evangelikų liuteronų bažnyčios. Jo šalinosi pasipriešinimą „Kauno vyriausybei“ skelbusi Bažnyčios vadovybė – konsistorija. Generalinis vyskupas Franzas Gregoras, uostamiestyje sutikęs V. Gaigalaitį, demonstratyviai pereidavo į kitą gatvės pusę.

Įtampos atgarsiai neišsisklaidę iki šiol. Vokietijoje 1990 metais išleistoje knygoje V. Gaigalaitis nepagrįstai vadinamas šovinistu [53]. Vienpusiškų vertinimų ir kaltinimų dėl vokiškojo intereso išdavystės pasitaiko ir dabarties dienų autorių publikacijose. Ką tik Vokietijos baltistų metininke „Annaberger Annalen“ paskelbtos studijos „Dr. Wilhelm'o Gaigalat'o metamorfozės ir keliai: psihogramos bandymas“ autorius, Šilutės Herderio gimnazijos auklėtinis prof. Helmutas Jenkis užsimojo biografinių šaltinių analizės būdu sukurti V. Gaigalaičio psihologinį paveikslą [45]. Jo tikslas – lyginant šio asmens politinių pozicijų iki ir po 1918 m. kaitą įrodyti, kad jis Prūsijos atžvilgiu buvo politinis renegatas, konvertitas ir veidmainys, galbūt sąmoningai apeinant esminę istorijos realiją: 1918 metai vokiečių nacijos rankomis ir šautuvais nušlavė ir senąją Prūsiją, ir jos status. Remiantis tokiu spekuliaciniu metodu nesunku įrodyti, kad visos šios charakteristikos tinka ir Didžiosios Lietuvos lietuviams, 1918 m. „išdavusiems“ carą Nikolajų II, „karalių“ Mindaugą II ir visa kita, ką šaliai primetė carinio ir kaizerinio kareivio kaustytas batas. V. Gaigalaičio atžvilgiu ne be nuodėmių ir kita, saviškių pusė. Lietuviškoji opozicija jam gimė dar rinkimų į landtagą laikais. Diplomacija grįstą deputato veiklą aštriai kritikavo dažniausiai niekuo nerizikavę lietuvių politinio sąjūdžio radikalai, kurių tradiciją nepriklausomybės laikais tęsė „srovinkais“ pasivadavusių Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios jaunųjų nacionalistų sparnas. Jam labiausiai kliūdavo aiški V. Gaigalaičio pozicija dėl Klaipėdos krašto statuso. Nuovokus visuomenės, kultūros ir Bažnyčios veikėjas nuosekliai pasisakė už jo kultūrinę ir dvasinę autonomiją Lietuvos valstybės sudėtyje. Taip pat būta žmoniškųjų santykių problemų, asmeninių antipatijų, konfliktų dėl lyderystės ir visuomeninio pripažinimo. Žvelgiant iš laiko nuotolio, atrodo nemotyvuotas ir sunkokai paaiškinamas kai kurių įtakingų lietuvių visuomenės veikėjų (Martyno Jankaus, Jono Vanagaičio) pabrėžtinai rodomas neigiamas nusistatymas ir nuolatinis priešybiavimas viskam, ką V. Gaigalaitis darytų ir ką saktų. Tokie asmenys kartais patys tapdavo intrigų dalyviais dėl nuovokos stygiaus ir nesugebėjimo atpažinti politinių manipuliatorių tikrųjų užmačių.

Nepaisant nesklandumų, įtampų ir konfliktų, V. Gaigalaitis sulaukė oficialiojo pripažinimo ir įvertinimo. Jį liudija Lietuvos ir užsienio šalių valstybiniai apdovanojimai, Lietuvos universiteto profesoriaus ir Latvijos universiteto garbės daktaro vardai, Evangelikų teologijos fakulteto dekano ir katedros vedėjo, Lietuvos evangelikų liuteronų sinodo senjoro ir konsistorijos prezidento pareigos. V. Gaigalaitis kviečiamas į tarptautines konferencijas, dalyvauja universiteto dėstytojų užsienio vizituose. Profesorius buvo tarp tų iškilų Lietuvos Respublikos asmenų, kurių biografijas

tarpuokariu skelbė Europos „kas yra kas“ pobūdžio enciklopediniai žinynai. Jam teko ir tokie patys žymiųjų lietuvių likimo išbandymai. Hitlerinei Vokietijai okupavus Klaipėdos kraštą, gestapo buvo kratomas, tardomas, konfiskuotas turtas, pasinaudojęs galimybe 1940 m. optavo Lietuvos pilietybę ir persikėlė į Kretingą, bet 1941 m. jau bėgo nuo raudonosios okupacijos ir pakliuvo į Vokietijos filtracijos stovyklą, o paskutinius amžiaus metus praleido Trečiojo Reicho gilumoje „po saugia valstybinės policijos priežiūra“ – gestapo kontroliuojamomis namų arešto sąlygomis. Visad norėjo būti palaidotas Tėvynėje, todėl jo ir žmonos palaikai 1994 m. perkelti į Elniškių kapines šalia Priekulės [18].

Kokie būtų patys ryškiausi bruožai istoriniame V. Gaigalaičio veikėjo portrete? Nelygu autorių požiūris – nuomonės ir skirtųsi, ir sutaptų. Tačiau vargu kas ryžtųsi paneigti, kad V. Gaigalaitis visada buvo taktiškas, moralus, gerai pažino protestantizmo demokratijos doktriną ir ją išvalgiai rėmėsi. Jis šalinosi pietizmo, ypač susijusio su surinkimų sparnu, kraštutinumų. Tai padėjo išvengti sankirtų su kitų, glaudžiai supusių tikybų (pirmiausia katalikų ir sektantų) šalininkais ir tautų (vokiečių, žydų, lenkų) atstovais. Jo kūrybinėje ir visuomeninėje veikloje pasaulietiskumas kartais netgi vyraudavo. Daug lėmė nepriklausoma laikysena. Ji padėjo išsaugoti tautinį tapatumą ir idėjinius įsitikinimus.

Tyrėjas. Mokslo mokykla, metodika ir kalba. V. Gaigalaitis turėjo gerus mokslo mokyklos pagrindus ir tiems laikams gana palankias sąlygas tiriamajam darbui. Jau nuolis Karaliaučiaus universitete studijavo evangelikų liuteronų teologiją. Dar būdamas studentas, įstojo į istorijos draugiją „Prussia“, kurioje telkėsi žymiausi Karaliaučiaus ir kitų universitetų mokslininkai, Rytų Prūsijos kraštotyrininkai, vėliau dar priklausė tilžiškei Lietuvių literatūros draugijai ir vilniškei Lietuvių mokslo draugijai. Visos jos leido tęstinius mokslo darbus, kaupė kultūros istorijos paveldą, kūrė bibliotekas ir muziejus, nariai rengė ir skaitė pranešimus. Nors Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas mokslo autoritetais nepasižymėjo, tačiau V. Gaigalaitis apdairiai išnaudojo galimybes išklausti išsamius filosofijos ir filologijos kursus kituose fakultetuose ir Berlyno universitete. Jo tikruoju mokslo vadovu neabejotinai laikytinas istorikas ir filologas profesorius habilituotas daktaras Adalbertas Bezzenbergeris, nuo 1880 m. iki mirties dėstęs Karaliaučiaus universitete, keliskart rinktas rektoriumi ir ketvirtį amžiaus vadovavęs draugijai „Prussia“. Po M. L. Rhesos jis buvo žymiausias visos Vokietijos lituanistas. Profesorius beveik kas vasarą Mažonoje Lietuvoje vykdė archeologinius kasinėjimus, tyrė etnologinę medžiagą, skelbė lietuvių kalbotyros, tautosakos ir raštijos istorijos darbus. Jis buvo vienas iš

pirmųjų vokiečių mokslininkų, teigusių, kad Mažosios Lietuvos lietuviai yra autochtonai, šioje teritorijoje gyvenantys jau 5000 metų. A. Bezzenbergeris skatino V. Gaigalaitį mokslo darbui, siūlė temas ir formulavo užduotis. Atsiliepdamas į profesoriaus raginimą, jis parengė kalbotyrinę disertaciją „Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573“ (1573 metų lietuviškos Wolfenbüttelio postilės rankraštis) apie sensacingai Vokietijos gilumoje surastą anoniminę rankraštinę pamokslų knygą ir, išlaikęs reikiamus egzaminus, po sėkmingo gynimo 1900 m. Karaliaučiaus universitete įgijo filosofijos daktaro laipsnį. Netrukus tyrimas tuo pačiu pavadinimu buvo paskelbtas Lietuvių literatūros draugijos testiniuose mokslo darbuose „Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft“ ir trijų dalių atspaudais (1900–1903). Publikacija autoriui pelnė perspektyvaus mokslininko pripažinimą. Nors pats tyrimas nebuvo labai išsamus ir nepasizymėjo kalbotyros metodikos naujovėmis, tačiau iki šiol jis yra vertinamas už monumentalaus raštijos paminklo iškėlimą į mokslo apyvarą, rankraštinės knygos istorijos ir kalbos faktų publikavimą, taiklius teiginius apie tarmių mišinio atspindį tekste ir kolektyvinį jo rengimą [46; 62].

Daktaro laipsnis ir disertacijos publikacija sudarė prielaidas V. Gaigalaičio akademiam darbui Karaliaučiaus universitete. Jis buvo laikomas tinkamu kandidatu dėstyti lietuvių kalbą Teologijos fakulteto Lietuvių kalbos seminare. Tačiau kvietimo Albertinos absolventas nesulaukė. Priežastys liko aiškiai neįvardytos. Mūsų galva, kliūtimi galėjo tapti V. Gaigalaičio angažavimasis lietuvių tautiniame sąjūdyje arba negabaus, lietuvių tautos likimui abejojo, tačiau tarp Karaliaučiaus teologų įtakingo konsistorijos slaptojo tarėjo dr. Matthiaso Lacknerio nenoras užleisti lietuvių kalbos dėstytojo pareigas.

V. Gaigalaitis nuo mokslo nenutolo ir kunigaudamas. Jau pirmaisiais dvasinės tarnystės metais jis ėmė uoliai kaupti medžiagą ir rengti kalbotyros veikalą „Lexikalisches aus Dowkonts Schriften“ (Daukanto raštų leksika), kurio vis dėlto nebai-gė, rašė pranešimus draugijų posėdžiams, skaitė kviestines lietuvių etnologijos paskaitas Berlyno ir Getingeno universitetuose. Rusijos mokslininkai V. Gaigalaitį kartu su kitais lituanistais pakvietė į Sankt Peterburge 1904 m. organizuojamą tarp-tautinį slavistų suvažiavimą, kuriame turėjo veikti jungtinė lietuviams ir latviams aktualių mokslo problemų sekcija [40], tačiau jis neįvyko dėl prasidėjusio karo su Japonija. Tyrimų ir mokslinio bendradarbiavimo plėtrai sukludė ir Pirmasis pasaulinis karas, tuomet teko atsidėti ne tik naujų niuansų įgavusiam sielovados darbui, bet ir dažniau posėdžiauti landtage, rūpintis nukentėjusiais nuo fronto veiksmų ir

belaisviais lietuviais, galiausiai visiškai pasinerti į tarptautinių pokyčių sužadintą nepriklausomos valstybės kūrimo politinį procesą ir 1919 m. atsakyti kunigystės. Paskutinę gerą galimybę mokslo darbui teikė akademinės pareigos Lietuvos universiteto Evangelikų teologijos fakultete. Šiuo laikotarpiu (1925–1936) profesorius pasireiškė kaip aktyvus publicistas bažnytinio gyvenimo klausimais ir dėstytojas, tačiau didesnės apimties ir platesnės problematikos tyrimų nepaliko. Susikaupimui stigo ramaus laiko, galbūt galių išteklį ir įkvėpimo.

Patikslintais bibliografų duomenimis, per savo gyvenimą V. Gaigalaitis lietuvių ir vokiečių kalbomis paskelbė 23 knygas ir knygeles: mokslinio, mokslo pažintinio, šviečiamojo pobūdžio, elementorių ir chrestomatijų, kelionės reportažų ir blaivybės proklamacijų. Kai kurios jų iš vokiečių kalbos buvo išverstos į lietuvių ir prancūzų kalbas. Šios publikacijos nevienodos svarbos. Dėl jų išsiskyrė nuomonės ir amžininkų, kurie rašė V. Gaigalaičio biogramas enciklopediniams leidiniams, ir tų autorių, kurie jau iš laiko nuotolio bandė įkainoti jo kūrybinį palikimą. Mūsų galva, nesileidžiant į diskusijas su pirmtakais, reikšmingiausiomis laikytinos šešios aptariamo autoriaus knygos: 1) *Die Wolfenbütteler litauische postillenhandschrift aus dem jahre 1573* (3 d.; Heidelberg, 1900–1903); 2) *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges* (Königsberg, 1904), šios knygos vertimas į lietuvių kalbą: *Evangeliški surinkimai Lietuvoje. Ištyrinėjimai apie jų pradžią, augimą bei dabartinį būvį* (Priekulė, 1904); 3) *Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava* (Tilžė, 1912); 4) *Litauen das besetzte Gebiet* (Lietuva, okupuota sritis; Frankfurt, 1917), šios knygos vertimas į prancūzų kalbą: *La Lituanie: le territoire occupé* (Genève, 1918); 5) *Die evangelisch-lutherische Kirche in Litauen, ihre Nöte und Kämpfe im Zeitraum von 1925–1929* (Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia, jos sunkumai ir kovos 1925–1929 metais; Memel, 1929) ir 6) *Lietuvos evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos* (Klaipėda, 1935). Jas galima be svarstymų arba su tam tikromis išlygomis laikyti mokslinėmis arba tiriamosiomis: pasižymi kultūros istoriografijos, Lietuvos politinio arba bažnytinio gyvenimo problemų analizės savybėmis, turi išliekamąją pažintinę ir informacinę vertę. Visų minėtųjų knygų atsiradimą lėmė mokslo laipsnio įgijimo, tiriamojo darbo interesai arba gyvenimo įtampos padiktuota užduotis rasti argumentuotą politinių ir bažnytinių problemų sprendimą. Kai kurios iš jų buvo išprovokuotos užsienio ideologinio kiršinimo ir kišimosi jėgų. Atsakomybės suvokimas V. Gaigalaitį paskatino išsamiau poleminiu veikalu atsiliepti į K. Ballerstedto knygą *Die evangelisch-lutherische Kirche in Litauen im Kampf um ihre Freiheit* (Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia

kovoje dėl savo laisvės; Leipzig, 1928). Tarptautinei visuomenei skirtoje tendencingoje publikacijoje jo vardas minimas daug kartų.

Pažintis su šių knygų turiniu ir naudotais šaltiniais, pagalbinaisiais informaciniais teksta, argumentavimo metodika ir dėstymo kalba leidžia teigti, kad V. Gaigalaitis buvo įgijęs gana brandžius tiriamojo darbo metodikos pagrindus ir laikėsi mokslo veiklos kultūros normų, leidžiančių rezultatyviai atlikti problemos analizę ir formuluoti atitinkamas išvadas. Jo knygos logiškai struktūruotos, turi įvadą, dėstymą, išvadą, nuorodų sistemą. Autorius buvo gana kritiškas, tačiau objektyvus ir taktiškas vertintojas. Sprendžiant iš vėlesnių, jau Lietuvos pirmosios nepriklausomybės laikais sukurtų veikalų, profesorius gerai pažino naujausią įvairių šalių, daugiausia periodinės spaudos medžiagą apie tautiškai mišrių valstybių bažnyčios problemas ir bandymus jas panaudoti politikos tikslais. Jis įžvalgiai analizavo skelbiamas nuomones, kūrybingai ir taikliai polemizavo su oponentais ir jų ideologiniais rėmėjais nacistinėje Vokietijoje, įrodymais grindė galimą įvairiautės Lietuvos Respublikos evangelikų liuteronų ir reformatų bažnyčių politiką lygiateisiškumo ir partnerystės pagrindu. Darbuose, nukreiptuose į praeities problemas, naudotasi istoriografijos ir istorijos pagalbinių disciplinų, ypač tekstologijos, metodais. Jais remiamasi analizuojant Wolfenbüttelio lietuviškųjų pamokslų knygos kalbos savitumus, plačiomis laišku, pamokslų ir dokumentų ištraukomis pagrindžiama surinkimų ir Bažnyčios vadovų sprendimų motyvacija, įvairių įvykių sanklodos ir eigos priežastys. V. Gaigalaitis buvo pirmasis lietuvių mokslininkas, dar 1904 m. parėmęs A. Bezzenbergerio mintį apie Mažosios Lietuvos lietuvių autochtonus. Autorius taip pat teigė, kad surinkimų sąjūdis stabdė lietuvių asimiliacijos, kartu ir šios tautos dalies pažangą. Jis ypač lėtino pasaulėjimo ir modernėjimo procesus. Vėliau autorius ne kartą pabrėžė religinių bendruomenių susidūrimų tautiniu pagrindu žalą. Juos dažnai savanaudiškais tikslais kursto suinteresuotos užsienio politinės jėgos. Ypač sudėtinga situacija susiklostė Versalio taikos sutarties 1919 m. padalintoje Mažojoje Lietuvoje. Anot V. Gaigalaičio, žemėse piečiau Nemuno lietuviškumą bažnyčiose ir surinkimuose slopino Vokietijoje 1933 metais įsigalėjęs nacionalsocialistų režimas, Klaipėdos krašte – priešvalstybinio nusistatymo bažnytinė vyresnybė, vadovaujama generalinių vyskupų. Jie sąmoningai dezinformavo ir kurstė jaunesnįjį evangelikų liuteronų klerą ignoruoti tikinčiųjų bendruomenės lietuviškąją pusę. Antagonizmas Kauno vyriausybės pastangoms švelninti padėtį krašte tapo strategine šios vyresnybės užduotimi.

Ypatingas V. Gaigalaičio darbų savitumas buvo susidvejinimas rašto kalbos pozitūriu. Jį lėmė skaitymo adresatas. Iš esmės visi autoriaus veikalai turėjo skirtingas

vartotojų auditorijas: rašytieji vokiečių kalba orientuoti į intelektualiąją visuomenės dalį, lietuvių kalba – į valstietiškąją. Tai ypač vaizdžiai iliustruoja 1904 m. sausį pasirodžiusi knyga *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* ir įkandin išleistas jos autorinis vertimas į lietuvių kalbą *Evangeliški surinkimai Lietuvoje*. Vokiškasis variantas yra originalus mokslo tiriamasis darbas, kiek sutrumpintas vertimas į lietuvių kalbą – daugiausia kaimo skaitytojui skirta adaptacija. Dėl to tik vokiškajame leidinyje yra pratarmė (Vorbemerkung), nurodanti tyrimo prielaidas, temos aktualumą, šaltinius, informacijos pateikėjus (11 surinkimų vadovų). Tik iš dalies sutampa įvadas (viename leidinyje pavadintas „Einleitendes“, kitame – „Priedkalba“). Vokiškojoje versijoje akcentuojama lietuvių dvasinė kūryba (iškeliamos liaudies dainos ir jų melodijos) ir krikščionybės įvedimo aplinkybės, lietuviškojoje – protestantizmo išsigalėjimas. Knygų turinio struktūra iš esmės sutampa. Jame apibūdintos pietizmo ištakos, Hernhuterių brolijos bandymas skverbti tarp lietuvių, po didžiojo 1709–1711 metų maro Prūsijos valdovų atkeltų zalcburgiečių vaidmuo diegiant surinkimų tradicijas, žymieji sąjūdžio vadovai lietuviai, jų veiklos būdai, vidaus santykiai ir santykiai su bažnyčia, dvasinė kūryba, sąjūdžio mastas ir dalyvių statistika. Skirtumus rodo turinio perteikimo metodika. Mokslo žmonėms skirtoje knygoje vokiečių kalba gausu nuorodų į publikuotus ir nepublikuotus šaltinius, išnašose teikiama komentarų, vertime į lietuvių kalbą – dokumentavimas minimalus. Pirmojoje knygoje kiek išsamiau apibūdinti lietuvių kultūrai nusipelnę asmenys: *Janus Bretke (Bretkunas)*, *Mertikaitis*, tačiau nenuosekliai pateiktas vienas svarbesnių biografinių faktų – sąjūdžio tarp lietuvių pirmeivio tautybė: vokiečiams nurodomas *vienas mokytojas, Christianas Demke, gimęs lietuvis* (ein Schulmeister, Christian Demke, ein geborener Litauer), lietuviams – *lietuviškasis šulmistras Kristijons Demkis*. Remiantis vokiška asmenvardžio forma ir antruoju teiginiu, šio sakytojų pirmtako lietuviu nepavadinsi.

Skiriasi ir knygų antraštės. Priežastis buvo *Lietuvos* pavadinimo politinė semantika. Imperinės Vokietijos spaudoje jis buvo vartojamas tik su pažyminiu: *Prūsų* arba *prūsiškoji Lietuva*, kitai daliai įvardyti – *Rusų* arba *rusiškoji Lietuva*. Nacionalistinių politinių judėjimų spaudoje žodis *Lietuva* iš viso buvo nepageidaujamas. V. Gaigalaitis gerai suvokė problemos esmę ir rado sprendimą vokiškąją knygą pavadindamas *Evangeliškas surinkimų sąjūdis tarp prūsiškųjų lietuvių*. Lietuviškos knygos antraštė *Evangeliški surinkimai Lietuvoje* politine ir turinio prasme visiškai atliepia lietuvių tautiniams interesams, tačiau nereikėtų pamiršti, kad vokiškoji pusė Lietuvos pavadinimui lietuvių spaudoje nebuvo tokia jautri. Įžvalgumo nestigo ir

pačiam V. Gaigalaičiui. Jau 1911 m. savo darbuose jis pradeda vartoti sąvoką *Mažoji Lietuva*. (Mūsų žiniomis, pirmasis šio visuotiniu tapusio vakarinės tautos dalies savivardžio adeptas ir skleidėjas Vokietijos valdomose lietuvių žemėse buvo Vydūnas, *Mažosios Lietuvos* pavadinimą pradėjęs rašyti 1909 metais masiškai platinamoje Lietuvių giedotojų draugijos švenčių programose.) Po Pirmojo pasaulinio karo profesoriaus knygų kalbą juntamai veikė spartūs kalbos mokslo ir bendrinės kalbos norminimo pasiekimai. Jie gerai atsispindi publikacijose, spausdinamose lotynišku raidynu ir skirtose visos šalies skaitytojams. Knygose, skirtose Mažosios Lietuvos lietuviams ir spausdinamose gotikiniu raidynu, paisoma tradicijos. Autorius siūlė nuo šio krašto gyventojų tarmės prie norminės kalbos mokyklose ir viešajame gyvenime pereiti nuosaikiai, *kad neįkiršinus liaudį* [29]. Deja, palaikančių tokią įžvalgią nuostatą Lietuvos Respublikos aukštesniuose valdžios ir visuomenės sluoksnuose buvo nedaug, lankstumo stygiumi veikiai pasinaudojo Trečiojo Reicho interesus atstovaujančios ir vietinės vokiečių politinės jėgos, nuolat ieškomos bet kokių dingsčių kurstyti gyventojų supriešinimo ir nepasitenkinimo nuotaikas.

V. Gaigalaičio veikalų privalumus pastebėjo jau amžininkai. Bene didžiausio pripažinimo sulaukė knyga *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern*. Rytų Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios savaitraštis „Evangelisches Gemeindeblatt“ pirmasis pažymėjo jos išsamumą [51] ir pabrėžė, kad autorius yra lietuvis ir Prūsijos parlamente atstovauja lietuvių rinkėjų interesams [61]. Tai knygos pasirodymui suteikė papildomo tautinio reikšmingumo. Be to, ji tapo Bažnyčios vadovų įsteigtos mokslo darbų serijos „Rytų Prūsijos Sinodo komisijos bažnyčios istorijos veikalai“ pirmuoju leidiniu. Per porą dešimtmečių pasirodė apie trisdešimt šios serijos knygų, kurių dalis buvo lituanistinio turinio. Surinkimų sąjūdžio istoriją aukštai vertino Jonas Basanavičius. Varnoje, 1904 m. vasarį gavęs knygos egzempliorių, jis padėkojo už dovaną ir pirmasis paskatino autorių paskelbti veikalą ir lietuviškai [1]. Visos mūsų aptartos knygos buvo amžininkų cituojamos, traukiamos į tyrimuose naudojamų šaltinių ir literatūros sąrašus, bibliografinės rodyklės, jomis pristatoma V. Gaigalaičio asmenybė ir kūrybinis paveldas. Autoriaus nuomone rėmėsi Michailas Brenštejnas, Eduardas Volteris, Mykolas Römeris, Augustas Robertas Niemis, Zigmas Zinkevičius ir kiti mokslininkai lituanistai. Jo negali aplenkti ir tie, kurie Mažosios Lietuvos istoriją supranta ir vertina kitaip.

Minėtieji ir kai kurie kiti, periodikos komplektuose likę V. Gaigalaičio veikalai nusipelnę šiųolaikinės publikacijos. Iš jų reikėtų parengti išsamų įvadinį straipsnį ir komentarus turintį tomą. Tyrimą apie surinkimų sąjūdį būtina skelbti ir originalo

kalba, ir jo naują vertimą į lietuvių kalbą. Įvairiapusišką istorijos vyksmo dalyvio ir analitiko patirtį turėjusio autoriaus keliais aspektais susipynusių tiriamųjų darbų visuma taptų svarbiu Mažosios Lietuvos istoriografijos orientyru ir aktualizuotų tolesnes tyrimų užduotis.

Knygos istoriografijos darbai. Mažosios Lietuvos raštijos ir knygos istoriografijos tradicija kilo iš Prūsijos istoriografijos. Ji ėmė ypač sparčiai rutuliotis, kai buvo sujungtos Brandenburgo ir Prūsijos kunigaikštystės ir jungtinė valstybė 1701 m. pavadinta Prūsijos Karalyste su sostine Berlyne. Siekiant pagrįsti istorinę teisę į kadaise Vokiečių ordino užkariautas baltų žemes ir laimėti Europos šalių pripažinimą, naujosios valstybės mokslas ieškojo gyvybiškų sąsajų su krašto ir jo gyventojų autochtonų praeitimi, kurioje akivaizdžiai išsiskyrė Albrechto Brandenburgiečio ir jo įpėdinių kaip vidaus politikos rezultatas per du šimtus metų sukurtas gana gausus lietuviškos rankraštinės ir spausdintos knygos paveldas, toli pranokstantis kaimyninės katalikiškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės analogišką paveldą. Knygininkystės raidos procesai, atskleidžiantys senosios knygos leidybą, spausdinimą, platinimą ir funkcionavimą visuomenėje, imami integruoti į Bažnyčios, hierarchų veiklos, tikybinės raštijos, literatūros, Karaliaučiaus universiteto ir kitus tyrimus. XVIII a. antrojoje pusėje – XIX a. pradžioje, sukaupus metodinę patirtį ir daug faktografinių duomenų, lietuviška knyga tapo savarankišku tyrimo objektu. Tuo metu parašomi ir išleidžiami tokie reikšmingi veikalai kaip Gottfriedo Ostermeyerio lietuviškų giesmynų (1793) ir Martino Ludwigo Rhesos lietuviškos Biblijos (1816) istorijos. Šią lietuviškos knygos istoriografijos tradiciją, labai artimą sparčiai bręstančiam vokiečių knygotyros mokslui, praturtino Biblijos, giesmynų ir kitų lietuviškų knygų naujų leidimų rengėjai, vokiečių kalba rašydami ir skelbdami išsamius istoriografinius įvadus. Vienas produktyviausių jų kūrėjų buvo Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios aprūpinimo tikybine literatūra tautinėmis kalbomis projekto vykdytojas generalinis vyskupas Johannas Jakobas Quandtas (1686–1772). Įsteigus Lietuvių literatūros draugiją, lietuvių raštijos ir knygos istoriografiją intensyviai plėtojo jos nariai ir tęstinio mokslo darbų leidinio bendradarbiai. Tarp jų produktyvumu ir publikacijų įvairove pasižymėjo A. Bezzenbergeris, rengdamas senųjų lietuviškų knygų perspaudus, publikuodamas tokių knygų leidybos ir autorių biografijos duomenis, sudarydamas bibliografines rodykles, skelbdamas retesnių knygų istorijos tyrimus (reformato Samuelio Boguslavo Chylinskio į lietuvių kalbą verstos Biblijos) ir platesnes raštijos raidos apžvalgas. Šis autorių kolektyvas sparčiai gausino istoriografinių tyrimų metodiką ir atvėrė naujas taikymo galimybes. Jų darbai ska-

tino sistemingai pažinti knygų istorinio paveldo kaupimo, plėtros ir brandos procesą, taikant bibliografinio inventorinimo, periodizavimo, klasifikavimo pagal turinį ir funkcijas kriterijus ir metodus.

Publikuotų darbų tekstai ir bibliografinės nuorodos patvirtina teiginį, kad V. Gaigalaitis gerai žinojo minėtus istoriografus. Autorius asmeninėje bibliotekoje turėjo jų knygas, kai kurias recenzavo arba anotavo savo redaguojamame mėnraštyje „Pagalba“. Neliko nepastebėtas net A. Bezzenbergerio straipsnis *apie lietuviškąją rašliavą*, paskelbtas vokiečių kultūrinėje periodikoje [37]. V. Gaigalaičio akiratį ir patirtį didino kūrybinis darbas, susijęs su filologinėmis užduotimis: redagavo Didžiosios Lietuvos ir JAV lietuviams skirtos Biblijos 1908 metų leidimą lotyniškomis raidėmis, rinko ir teikė medžiagą Vinco Kudirkos raštų leidimui (1909), parašė pirmąją knygelę lietuvių kalba apie Kristijoną Donelaitį ir jo „Metus“ (1913). Jo publikacijų dažnu akcentu tapo atskiros pastabos arba apibendrinančios išvalgos apie Didžiosios Lietuvos lietuvių ir kitų tautų spaudos laimėjimus.

Paties V. Gaigalaičio knygos istoriografinės nuostatos ir jų taikymas geriausiai išreikštas tyrinėjime *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* ir jo vertime į lietuvių kalbą *Evangeliški surinkimai Lietuvoje*, spaudos istoriografinėje apžvalgoje *Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava*, kai kuriose nepriklausomybės laikotarpio publikacijose apie Bažnyčios vidaus ir išorės problemas. Surinkimų sąjūdžio tyrime knyga aptariama keliais aspektais. Vieno iš jų tikslas buvo išaiškinti sakytojų naudojamas knygas. V. Gaigalaičio nuomone, pagal jas sakytojus galima klasifikuoti į mažai ir gerai išsilavinusius. Pirmieji pamokslavo vadovaudamiesi daugiausia Martino Lutherio katekizmo arba Karlo Heinzo von Bogatzki'o parengto Biblijos ištraukų ir giesmių rinkinio *Prasta ale už auksą brangesnė skarbnyčėlė Dievo vaikų* vertimais į lietuvių kalbą, antrieji rėmėsi Biblija, jos komentarais, pamokslų ir giesmių knygomis. Žymiausi Šventojo Rašto žinovai buvę sakytojai Albušaitis iš Kalvelių, Mikelis Dargys iš Užlėknių ir Žiezdraitis iš Skirvytės. Išvykdami pamokslauti, jie gabendavosi ir knygų. Žiezdraitis garsėjo puikia atmintimi: lengvai citavo ilgas Biblijos ir giesmynų ištraukas. Jis Bibliją guldydavo tik ant baltos staltiesės. Knygos turėdavo įtakos surinkimų vadovų elgsenai. Paveikti senųjų protestantų autorių, kai kurie sakytojai rinkosi asketinį gyvenimo būdą: nekirpo plaukų, nedėvėjo geresnio drabužio, vengė tabako dūmo, gėrimo taurelės ir kitokių tariamai pasaulietinių nuodėmių.

V. Gaigalaitis taip pat bandė sukaupti ir pateikti žinių apie sakytojų pėdsaką lietuvių raštijoje. Gautais šaltinių duomenimis, jau pirmieji pietistai, atvykę kartu su

zalcburgiečiais, pasižymėjo kūrybiškumu. Jie greitai išmoko lietuvių kalbą ir ją rašė giesmes. Autorius pabrėžė, kad populiariame surinkimininkų giesmyne *Visokios naujos giesmes, arba Evangeliški psalmi* yra septynios mokytojo Chr. Demkės giesmės, kurių vienoje (Nr. 86) net įkomponuoti 1757 metai. Pastarosios turinys primena pasaulietinį eilėraštį: šioje „Karo giesmėje“ yra eiliuotai surašyta Prūsijos istorija ir dėl Septynerių metų karo kraštą užgriuvusios nelaimės. Giesmes produktyviai kūrė broliai Jurkaičiai, K. E. Mertikaitis ir kiti XIX a. pirmosios pusės sakytojai, mokytojavę kaimo mokyklose. Juodkrantės pirmąją bažnyčią statęs stalius Klimkus Grigelaitis į sąjūdį pateko paveiktas Klaipėdon atvykusių anglų pamokslininkų. Jis veikiai surado bendraminčių ir su jais leidosi pamokslauti, keliaudamas nuo Klaipėdos iki Smalininkų. Pasak V. Gaigalaičio, K. Grigelaitis, dvasinės ekstazės įkvėptas, parašęs surinkimininkų nepaprastai pamėgtą giesmynėlį *Dvylika dvasiškų liaupsės giesmių*. Mūsų duomenimis, populiarumu jam neprilygo jokia kita Mažosios Lietuvos knyga: buvo išleistas apie 50 kartų. Gal dėl to K. Grigelaitis bus sulaukęs ir didesnės tyrėjo atidos. Jam vienam iš nedaugelio skirtas savarankiškas skyrius ir pateiktos tikslios gyvenimo metrikos: gimė 1750 m. liepos 23 d. Poškose, mirė 1825 m. birželio 21 d. Pašalteikiuose, abi vietovės – Priekulės parapijoje. Šio pobūdžio duomenys, matyt, imti iš Priekulės bažnyčios archyvinių knygų, yra vienintelis patikimas sakytojo biografijos orientyras. V. Gaigalaičiui nebuvo sunku gauti žinių apie netoli Priekulės ant Minijos krantų nusidriekusiame Lankupių kaime gyvenusį sakytoją J. Ašmoną (1800 XI 02–1862 V 02) ir dvi knygeles: vienoje buvo įdėtas jo mirties dieną sakytas pamokslas ir dvi giesmės, kitoje – paliktieji pietistiniai raštai ir laiškai surinkimams. Autorius paaiškino, kad, esą, ir kiti sakytojai kūrę tokius laiškus. Surinkimų dalyviai juos saugodavo kaip relikvijas. V. Gaigalaičio paskelbti biografiniai ir bibliografiniai duomenys nuolat šmėkščioja Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros istoriografijoje, nes kitų patikimų šaltinių nėra: ir J. Ašmono paminklas Lankupių kapinėse, ir minėtos knygelės nebesurandamos.

Knygotyrai svarbios autoriaus pastabos apie sakytojų ir jų vadovaujamų surinkimų ryšius su periodine spauda. Naudodamiesi aukotojų parama, kai kurie pietistų sąjūdžio vadovai patys steigė ir redagavo tikybinius leidinius. Tyrimė teigiama, kad tilžiškis sakytojas Kristupas Kukaitis įkūrė įtakingą Rytų Prūsijos evangelišką maldų draugiją ir leido dvikalbį savaitraštį „Pakalaus Paslas – Friedens-Bote“, skleidžiamą tiek Mažajoje Lietuvoje, tiek tarp jos išeivių Vestfalijos kalnų kasyklose ir Berlyne. Jame buvo skelbiami paties redaktoriaus pamokslai ir spausdinami draugijai priklausančių sakytojų skelbimai. K. Kukaitis aštriai kirtosi su evangelikų liuteronų kunigais,

kaltinisiais sektantizmu, tačiau V. Gaigalaitis šio konflikto esmės nekommentavo. Kitas istoriografo minimas asmuo – sakytojas Mikelis Kybelka iš Pangesų. Jis leidžias evangelikų liuteronų misijas remiantį „Pasiuntinystės laiškeli“. Kai kurie surinkimai savo laikraščiu laikė „Keleivį iš Karaliaučiaus“. Juos, matyt, traukė redaktoriaus kunigo F. Kuršaičio asmenybė ir veik kiekviename numeryje dedamas jo parašytas pamokslas.

Istoriografijos tikslus ir žanrą labiausiai atitinka skyrius, kuris vokiškame leidinyje vadinamas „Erbauungsbücher“ (Dvasinės knygos), lietuviškame – „Apie knygas surinkimininkų vartojamas“. Iš tikrųjų jo pavadinimas ir turinys prasilenkia. Šis kelis puslapius užimantis skyrius yra tiesioginio ryšio su tyrimu neturinti visų lietuviškų knygų bibliografinė apžvalga, aprėpianti laikotarpį nuo Martyno Mažvydo parengtos pirmosios lietuviškos knygos – *Katekizmo* – iki F. Kuršaičio mirties. Apžvalgoje laikomasi chronologinio ir knygų rūšinio grupavimo, išskiriant ištakoms priskiriamas knygas, biblijas, giesmynus, pamokslus, protestantų asketinius ir didaktinius veikalus. Tokiame kontekste tiko minėti net G. Ostermeyerio pirmąją lietuviškų giesmynų istoriją *Erste littauische Liedergeschichte*, įvairių autorių lietuvių kalbos gramatikas ir žodynus. Prasilenkta tik su K. Donelaičio *Metais* (1818), M. L. Rhesos *Dainomis* (1825) ir kitais literatūrai skirtiniais kūriniais. Jie nesiderino su konservatyvia surinkimininkų pasaulėvoka. Nesunku pastebėti, kad V. Gaigalaitis siekė pažymėti tik svarbiausius senosios knygos raidos bruožus, todėl rinkosi pagal autoriaus vardą ir puslapių skaičių matomiausius veikalus. Apibūdinimui naudotos lakoniškos bibliografinės žinios. Jas sudarė autorių, rengėjų ir bendradarbių asmenvardžiai, kai kurių iš jų gyvenimo datos, knygos antraštė, leidimo metai, pakartotiniai leidimai, negausios pastabos apie leidimo aplinkybes, tokios kaip: reformatų Biblijos leidimas Londone baigėsi nesėkme dėl lėšų stygiaus, Johanno Arndto pamokslų knygos pirmojo vertimo rankraštis žuvo per Septynerių metų karą ir pan. Asmenvardžių rašyba artima šiandienei. Svarbiausi lietuvių knygos kūrėjai įvardijami *Mertynas Mažvydis*, *Baltramiejus Vilentas*, *Janus Bretkunas*, *Simonas Vaišnoras*, *Pričkus Kuršatis*, vokiečiai, be retų išimčių, minimi pavardžių originalo forma. Savitai skambėjo tik J. Arndto pavardė. Ją ir lietuviai, ir latviai rašė *Orantas*. Pačioje apžvalgos pabaigoje autorius vos pora sakinių paminėjo ir surinkimininkus. Esą, jie kasdienėmis knygomis laiko J. Arndto maldaknygę *Rojaus darželis* ir liaudyje psalminėmis vadinamą giesmyną *Visokios naujos giesmės, arba Evangeliški psalmiai*. Giesmės namuose ir surinkimuose *šlovnais, čystai lietuviškais balsais tankei giedamos* (p. 52).

Nors V. Gaigalaitis glaustų išvadų apie knygos vaidmenį pietistų sąjūdyje savo veikale nepateikė, tačiau jame yra nemaža svarbių tyrimu pagrįstų teiginių ir gana

tiksčiai apibrėžtų vertinimų. Jų esminės mintis galima suformuluoti taip: 1) lietuviškų knygų leidyba netenkina vartotojų poreikių, nes knygų išleidžiama per mažai, o ir tarp tų nusveria religinio turinio, 2) pasikeitė knygų rengėjai: anksčiau tarp jų vyravo kunigai, dabar vis dažniau reiškiasi *prasti žmonės*, tai yra pasauliečiai, 3) surinkimininkai daro didelį poveikį lietuviškų knygų repertuarui, nes jie ir patys produktyviai rašo, ir iš vokiečių ir latvių kalbų verčia protestantų autorius, 4) jų kūryba padeda išsaugoti tautinį tapatumą ir skatina priešintis germanizavimui, 5) pietistų riboti interesai tikybinei raštijai didina lietuvių visuomenės uždaramą ir konservatyvumą, ypač varžo liaudies kūrybą.

Subrandintas mintis apie knygos vaidmenį pietistų sąjūdyje V. Gaigalaitis veikiai išplėtojo ir papildė gerokai daugiau galimybių teikiančioje knygotyrinio pobūdžio publikacijoje *Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava*. Ji neatitinka griežtų mokslineo darbo reikalavimų. Autorius jų atsisakė, nes veikalas leistas *tikt dėl Prusijos arba mažosios Lietuvos* (p. 3), tai yra skirtas vietos lietuvių skaitytojui. Nors ir neaiškinama, tačiau nesunku suvokti, kad dėl tos pačios priežasties įvado dalyje atsisakyta naudotų darbo šaltinių ir literatūros analizės arba bent aptarimo. Publikacija neabejotinai buvo pakurstyta vokiečių mokslininkų, pirmiausia prof. A. Bezenbergerio, tyrimų ir paties autoriaus siekio apibendrinti nuosekliai kauptus duomenis apie lietuviškus spaudos leidinius, jų visumą įvardijant šiandien teigiama prasme nebevartojama sąvoka *rašliava*. Darbas greičiausiai buvo baigtas rašyti 1911 metų vasarą. Pirmuoju jo ženklu galima laikyti skelbimą apie V. Gaigalaičio referatą „Apie senuosius lietuvių raštijos paminklus Prūsų Lietuvoje“, kurį jis ketino skaityti Lietuvių mokslo draugijos suvažiavime 1911 metų liepos 12–15 dienomis. Tačiau autorius į Vilnių dėl mums nežinomų priežasčių nenuvyko [42]. Rankraštis pirmiausia pateko į „Pagalbos“ puslapius. Mėnraštyje tekstas be pertrūkio skelbiamas nuo 1911 metų aštuntojo iki 1912-ųjų jungtinio ketvirtojo ir penktojo numerio, o jau šeštajame, birželio numeryje skaitytojams pranešama, kad jis išėjo ir knygele [60]. Formos požiūriu tai viela segta, smulkiu gotikiniu šriftu spausdinta 36 puslapių brošiūra su popieriniais viršeliais, ant kurių iš vidaus skelbiama informacija apie „Sandoros“ veiklą, knygyno reklama ir siūlomų įsigyti leidinių kainoraštis. Leidinys neiliustruotas, bet architektoniką pagyvina ornamentinė teksto atsklanda ir užsklanda, inicialinė raidė *K*. Knygelės pasirodymo aplinkybės paaiškina leidimo duomenys: ji perspausdinta iš „Pagalbos“ tilžiškėje spaustuvėje „Lituania“. Kaip žinoma, ši lietuvių kultūrai ypač nusipelnusi poligrafijos įmonė priklausė Enziui Jagomastui. Tekstų lyginimas leidžia teigti, kad knygelė nėra periodinio leidinio rinkinio mechaninis

laužinys. Ji rinkta iš naujo, šiek tiek taisyta teksto rašyba ir stilistika, įterpta kai kurių papildymų ir patikslinimų. (Iš jų įdomesnis – apie S. B. Chylinskio verstos Biblijos spausdinimo vietą: autorius mėnraštyje nurodė Edinburgą, knygelėje ištaisė į Oksfordą, nors surinkimų istorijoje teisingai minimas Londonas.) Baigiamojoje pastraipoje pavadinimas *Mažoji Lietuva* jau rašomas didžiąja raide (p. 35). Iki mūsų dienų leidinio egzempliorių išliko nedaug. Jų turi tik mokslinės bibliotekos, kai kurie mokslininkai ir bibliofilai.

V. Gaigalaičio knygelę *Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava* nesunku apibūdinti tipologiškai. Pats autorius ją pavadino *sūrašu* (p. 3), tai yra sąrašu. Mūsų manymu, tiek ši sąvoka, tiek turinio analizė leidžia knygelę pagal funkcinį požymį skirti informacinių leidinių rūšiai, o pagal teikiamos informacijos pobūdį ir dėstymo formą – apžvalgos porūšiui. Darbo objektu laikoma *rašliava arba literatūra*, tačiau jis nesukonkretintas. Tik iš turinio matyti, kad objektas yra spaudos leidiniai: knygos ir periodika. Tokiu pat būdu galima įvardyti ir darbo tikslą. Jį išryškina ir sukonkreтина autoriaus siekis plačiai ir išsamiai atskleisti *dvasišką kilimą lietuvių* (ten pat). Knygelės turinį sudaro Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos, kurioje dominuoja knyga, istorinės raidos referatinė charakteristika. Istoriskumo suvokimą užtikrina daugiau kaip trijų šimtmečių trukmės knygos repertuaro – apimties ir turinio – plėtros nuoseklus vaizdavimas, augimo ir įvairėjimo proceso siejimas su istorinėmis epochomis ir jų veikėjais. Leidinio struktūra neparyškinta teksto skaidymu į skyrius ir skirsnius, nėra vidinių antraščių ir šriftinių išskyrimų, tačiau ją lengva atsekti pagal turinio išdėstymą. Pateisinant antraštės užuominą *Lietuvos nusidavimai*, knygelės pradžioje (p. 3–8) glaustai apžvelgta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija. Joje pabrėžta, kad lietuvių kalba turi daug tarmių, *bet giminė pati yra viena ir pusėtinai čysta išlikusi* (p. 4). Raštijos istorija suvokiama kaip istorinių įvykių nulemtas abiejų tautos dalių dvasinės kūrybos vyksmas, turįs savitumą ir atskirties požymių. Dėl šios priežasties ji skyla į dvi kryptis: LDK ir Prūsijos Kunigaikštystės lietuvių. Pirmosios šalies raštijos apžvalga yra itin lakoniška, išryškinanti tik kai kuriuos jos bruožus (p. 8–9). Ji skaitytojui daugiausia pravarti lyginamajam požiūriui susidaryti ir kaip veikalo įvadas. Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos apžvalga yra išsami. Joje nuosekliai apibūdinta lietuvių kalbos padėtis senovėje ir raštijos formavimosi prielaidos, iš kurių svarbiausia – Prūsijos kunigaikštystės kultūrinimo ir švietimo, valstybės ir protestantizmo įtvirtinimo poreikiai. Tolesniame dėstyme sąvokas *raštija* ir *raštas* keičia *knyga*. Matyt, vadovaujantis jau aptartos surinkiminių sąjūdžio istorijos metodika, plačiau apibūdintos pirmosios knygos. Kaip svar-

biausi nurodomi M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno ir kitų autorių naujosios tikybos sklaidos ir įtvirtinimo veikalai, spausdinti kunigaikščio įsakai lietuvių kalba, Wolfenbüttelio rankraštinė postilė. Argumentacijai teikiamos tekstų ištraukos. Jos leidžia manyti, kad V. Gaigalaitis rėmėsi originalais arba kai kurių knygų moksliniais perspaudais. Po šios pastraipos knygų charakteristika dėstoma remiantis jų paskirties požymiu, arba šiandiene mokslo kalba tariant, tipologine klasifikacija.

Aiškiai atsižvelgdamas į lietuvių dvasinės ir protestantiškos kultūros prioritetus, autorius pirmiausiai ir nuodugniausiai aptarė giesmynus. Jie skirstomi į senuosius ir naujuosius. Pirmiesiems daugiausia nuopelną turėję J. Bretkūnas, L. Sengstockas ir D. Kleinas, antriesiems – gausus XVIII ir XIX amžiaus rašytos kūrėjų avangardas – evangelikų liuteronų kunigai. V. Gaigalaitis taip pat siekė parodyti giesmynų rengimo aplinkybes ir tobulinimo paskatas, giesmių išteklių gausėjimą ir kokybinį augimą. Atskirai aptariamas surinkimininkų giesmynas *Visokios naujos giesmės, arba Evangeliški psalmi*, kuris *prie naminės Dievo šlužmos bei surinkimuose* naudojamas (p. 23–24). Autoriaus žinios ir patirtis sudarė sąlygas glaustai, tačiau iš esmės atskleisti šios knygos ištakas aštuonioliktojo šimtmečio viduryje, svarbiausius rengėjų ir redaktorių, tolesnį turinio plėtros ir leidybos procesą.

Gausi istoriografinė literatūra buvo pagrindas išsamiai pavaizduoti Biblijos vertimų ir leidimų istoriją nuo *Janio Bretkuno* laikų iki 1910 metų. Joje įrašytas ir V. Gaigalaičio vardas: redagavo 1908 metų leidimą lotyniškėmis raidėmis. Autorius aptarė J. J. Quandto veiklos motyvus ir pripažino nuopelnus, gilinosi į Biblijos pirmųjų keturių leidimų rengimo ir leidimo aplinkybes. Jis pažymėjo, kad ši apimtimi didelė knyga negalėjo pasirodyti be valdovų, vėliau – tarptautinių Biblijos skleidimo pasaulyje organizacijų finansinės paramos. Peržengdamas įprastinį dėstymo būdą, V. Gaigalaitis pažymėjo kiekvieno leidimo redagavimo, spausdinimo, tiražų dydžio, kalbos, paklausos, skaitytojų reakcijos ypatumus. Autorius iškėlė ir nuomonių skirtumus dėl kalbos kokybės (M. L. Rhesos ir F. Kuršaičio), tačiau savosios nepateikė, nors neabejotinai šį dalyką labai gerai išmanė. Šioje dėstymo atkarpoje akivaizdžiausiai jaučiamas V. Gaigalaičio knygotyrisinis įžvalgumas ir braižas.

Kitų religinio turinio pagrindinių rūšių knygų – katekizmų, pamokslų, agendų – apibūdinimas pereina į striuką bibliografinę apžvalgą. Jai V. Gaigalaitis stokojo didesnio susistemintų žinių kiekio, todėl tenkinosi autorių, antraščių, leidimo vietų ir metų vardijimu. Išsamiau aprašytas Heinricho Lysijaus vadovautos darbo grupės katekizmo rankraščio (1719) redagavimas, nes autorius galėjo pasiremti moksliniu Karlo Rudolpho Jacoby tyrinėjimu, paskelbtu Karaliaučiaus žurnale „Altpreussis-

che Monatsschrift“. Pats V. Gaigalaitis naujais duomenimis jo nepapildė. Religiniai leidiniai, nepatenkantys pasirinkton klasifikacijon, buvo pavadinti *kitos nuobažnos knygos* (p. 29). Mūsų laikais joms taikytinas apibendrinantis protestantų asketinės literatūros vardas. Visos šios knygos verstos iš vokiečių kalbos.

Pasaulietinio turinio knygoms teko tik trys puslapiai teksto (p. 29–31). Jame galima įžvelgti autoriaus pastangas apibendrinimų siekti vadovaujantis leidinių grupavimu pagal paskirties požymį: taikomojo pobūdžio (valdžios nurodymai valstiečiams, baudžiamasis kodeksas, karo prievolė, ugniagesybos vadovėlis, blaivybės proklamacijos), informaciniai (kalendoriai), mokomieji (elementoriai), laisvalaikio (grožinė, biografinė literatūra ir chrestomatijos) ir teisės (švietimo, žvejybos, gamtos apsaugos). V. Gaigalaitis grožinę literatūrą kildino iš Ezopo pasakėčių J. Schultzo (1706) ir M. L. Rhesos (1824) vertimų, akivaizdžiai vertino kalendorius, nes nuodugniai įvardijo visus jų leidinius ir rengėjus. Tačiau nė vienas iš šių leidinių nebuvo kaip nors išskirtas, pripažintas turįs pranašumų arba trūkumų, nuopelnų lietuvių materialinei ir moralinei pažangai.

Neatskiriama *rašliavos* dalimi knygelės autorius laikė laikraščius (p. 32–34). Iš viso apžvalgoje nurodyti dvidešimt penki Mažosios Lietuvos ir vienas Didžiosios Lietuvos periodinis leidinys. Pastarasis („Aušra“) primintas dėl to, kad *talpino taipojau straipsnius apie mūsų reikalus* (p. 32). Periodinės spaudos pradininku V. Gaigalaitis laikė 1832 m. pasirodžiusį ir knygelės išleidimo valandą tebegyvuojantį misijų temos mėnesininką „Nusidavimai apie evangelijos praplatinimą tarp Žydų ir Pagonų“. Apie Tilžėje 1823–1825 m. šešių lankų sąsiuviniais leistą metininką „Nusidavimai Dievo karalystėje“ autorius matyt nežinojo. Apžvalga baigiama paties V. Gaigalaičio redaguojama „Pagalba“, kuri padedanti įgyvendinti „Sandoros“ draugijos tikslus. Tiesa, paskutinėse apžvalgos pastraipos eilutėse dar yra paminėtas surinkimininkų metinis *Pasiuntinystės Laiškelis*, tačiau spaustuvininkai arba korektoriai greičiausiai dėl neapsižiūrėjimo jo antraštės įprastu būdu tekste neišryškino (visos antraštės rašomos išretintai ir su kabutėmis), todėl leidinys lyg ir praranda lygiavertę sąsają su kontekstu.

Visa periodikos apžvalga paremta leidybos chronologija. Joje pateikiami tik pagrindiniai leidinių duomenys: antraštė, pasirodymo, kai kada – ir sustojimo metai, redaktoriai arba jų kaitos eilė. Laikraščių idėjinė arba politinė orientacija neaptariama, tačiau kai kada pažymimas teigiamas santykis su lietuvių tautiniu sąjūdžiu. Autorius palankiai atsiliepė apie Martyno Šerniaus redaguojamą „Lietuvišką ceitungą“, pradėjusią Jono Basanavičiaus ir Georgo Sauerweino rašiniais *lietuviškai*

tautišką dvasę budinti (p. 32), taip pat dėl rūpestingo ir įžvalgaus redagavimo įvertino tilžiškę „Naują lietuvišką ceitungą“. Šis didžiausias dabarties lietuvių laikraštis redaguojamas Mikelio Kiošio. Skeptiškai atsiliepiama tik apie mėnesinį žurnalą „Jaunimas“ ir jo rengėją (buvo redaktorius ir beveik visų straipsnių vienintelis autorius) Vydūną. Esą jis rašo daug, tačiau publikacijos nesulaukia pripažinimo. Kliūtis yra žmonėms neįprastas raidynas ir Vydūno originalios pažiūros, prasilenkiančios su krikščionių tikėjimu. Tokia autoriaus nuomonė, be abejo, buvo šališka, padeiktuvuota priklausomybės dvasininkų luomui. Periodinės spaudos raidos apžvalga pagyventa kiek vaizdingesniais posakiais. V. Gaigalaitis apie leidinių pasirodymą nusako žodžiais *prasidėjo, pradėjo išeiti, stojosi, užgimė, sustojimą – pasiliovė, užmigo, užgeso, nusigyveno*, pavadinimo pakeitimą – *permainė, persimainė*, redaktorių pasikeitimą – *rėdystę užėmė, užėmė tą darbą, tapė veik nuo rėdystės pabriautas*.

Rašydamas apie pasaulietinio turinio knygas, V. Gaigalaitis apėjo poetą K. Donelaitį. Tai buvo padaryta apgalvotai – lietuvių literatūros klasikui skirtas baigiamasis visos knygelės akordas (p. 34–35). Ši teksto pastraipa galėtų būti vadinama nedidele publicistine esė. Jos pirmąją dalį sudaro poeto gyvenimo aprašymas. Autorius pabrėžė K. Donelaičio gabumus ir išsilavinimą, studijas Karaliaučiaus universitete ir jo Lietuvių kalbos seminare, poetinę kūrybą graikų, lotynų, hebrajų, prancūzų, vokiečių ir lietuvių kalba, pasiekimus konstruojant instrumentus. Esą *savo tėviškę mylėjo jis karštai*, parapijiečių ir aukštesnio luomo žmonių buvo mėgstamas ir gerbiamas. Šie kiek pakilūs žodžiai, kaip nustatė atidesni tyrėjai, neapibūdina viso sudėtingo Tolminkiemio kunigo gyvenimo, tačiau V. Gaigalaičio nusiteikimas suprantamas: lietuvių skaitytojas laukė sektinų pavyzdžių ir dvasinių paskatų. Toliau knygelėje rašoma apie K. Donelaičio lietuviškąją kūrybą. Ją sudaro nebesurandamos giesmės, poema (tiesa, ši sąvoka nevartojama) „Metai“ ir *eiliuotos pasakos*, tai yra pasakėčios. Ši kūryba teisingai vaizduoja praėjusius laikus, lietuvių baudžiauninkų gerąsias ir prastąsias gyvenimo puses, pabara lepūnus ponus ir paguodžia skriaudžiamus gentainius. Kalba aiški, dažnai pamarginta ir stiprotais posakiais, anot rašiusiojo, *stambiais žodžiais*. Pabaigoje nurodyti visi žymiausi K. Donelaičio raštų mokslinių publikacijų ir biografijų rengėjai, pasiguosta, kad vis dar nėra lietuviško leidinio. Aplinkybių įnoriu šią užduotį teko atlikti pačiam V. Gaigalaičiui. Netrukus jis parašė pirmąją lietuvių kalba knygelę apie poetą *Kristijonas Duonelaitis, jo gyvastis ir darbai* (1913). Autorius taip pat atkreipė dėmesį į artėjančią K. Donelaičio gimimo 200-ųjų metų sukaktį. Esą jo tėviškėje Lazdynėliuose sveltintaučiai dvarininkai von Belowai jau pastatė paminklą, tą patį turėtų padaryti ir

lietuviai. Įžvalgus raginimas taip pat buvo išgirstas. Veikiai žymiausi lietuvių išeivijos, Mažosios ir Didžiosios Lietuvos visuomenės veikėjai sudarė paminklo statymo komitetą, kuriame svarbios pareigos teko sumanymo iniciatoriui. Jei ne Pirmasis pasaulinis karas, toks paminklas būtų iškilęs ant Rambyno kalno.

V. Gaigalaitis, lyg ir tęsdamas K. Donelaičio temą, prie poetų taip pat skyrė lietuvių tautos bičiulį G. Sauerweiną. Priežastis: jo gausios publicistinės eilės žadino lietuvių tautinę savimonę ir savigarbą, skatino puoselėti gimtąją kalbą ir tinkamai ugdyti jaunimą. Ypač išaukštinti G. Sauerweino poliglotiniai gabumai. Remdamasis A. Bezzenbergeriu, autorius jį pavadino didžiausiu kalbų genijumi pasaulyje. Vis dėlto, siekiant nenuklysti nuo temos, aptarimo pabaigoje kviečiama šio lietuviams daug nusipelnusio asmens poetinę kūrybą surinkti iš laikraščių ir paskelbti knyga. Raginimas buvo išgirstas, tačiau svaraus ir kvalifikuotai parengto G. Sauerweino eilėraščių rinkinio dar neturime net įžengę į XXI amžių.

Apibendrinimu laikytinoje baigiamojoje pastraipoje V. Gaigalaitis pripažįsta, kad dėl ribotos apimties ir turinio Mažosios Lietuvos *rašliava* gyvenamojo laiko reikmių netenkina. Visgi padėties nebus galima greitai pagerinti dėl kuriančiųjų ir materialinių išteklių stygiaus. Didžiosios Lietuvos knygų lotyniškėmis raidėmis išleista daug, tačiau jas skaito tik jaunimas. Sprendžiant gyventojų aprūpinimo spauda klausimą, autorius siūlo kaimuose kurti bibliotekėles. Jos tautai padėtų išsaugoti kalbą ir keltų kultūrą.

Kad ir stokota autoriaus optimizmo, būta spragų ir gausokų faktinių netikslumų, veikalas turėjo svarbių privalumų. Jis pirmą kartą Mažosios Lietuvos gyventojams parodė rankraštinio ir spausdintinio paveldo aprėptį ir jo sudėtį, iškėlė žymių ir sektinų asmenų vardus, kreipė link svarbių ir neatidėliotinų darbų. Dalykiškai pavaizduota istorijos patirtis ir aktualios dienos problemos rodė tautos kultūrinės integracijos būtinumą ir iškėlė svarbiausią jos priemonę – lietuvišką spaudą. Apibendrinamas leidybos patirtį ir įdirbį, autorius sukūrė pretekstą ir įgyvendino pirmąją Mažosios Lietuvos knygos lietuviškosios istoriografijos bandymą. Veikale taikomas istoriografiniam tyrimui būdingas chronologinis dėstymas, knyginkystės proceso sureikšminimas tenkinant tautos kultūros ir švietimo reikmes, klausimo analizėje pirmenybę teikiant knygotyros darbuose naudojamai medžiagai. Ją V. Gaigalaitis formavo iš duomenų apie knygų ir periodikos repertuarą, rengėjus, leidybą, spausdinimą, tiražus, rinkos poreikius, skaitytojo charakterį. Autorius pirmasis sėkmingai bandė pritaikyti spaudos leidinių klasifikavimą pagal tipologinius požymius. Tai suteikė knygelei akivaizdžių mokslo teorijos ir metodikos taikymo požymių. Jos

autorius patirtį pritaikė ir praturtino Ansas Bruožis. Šis savamokslis Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros tyrėjas kiek didesnės apimties ir lotynišku raidynu spausdintoje knygoje *Prūsų lietuvių raštija. Trumpa Prūsų lietuvių knygų, kalendorių ir laikraščių apžvalga* (Tilžė, 1913) leidinių klasifikavimą pagal tipologinius požymius sukonkretino, tekstą skaidė į smulkesnius skirsnius ir iškėlė jų antraštes, leidinių aprašus labiau subibliografino. Matyt, dėl to lietuvių bibliografijos autoritetai (Vaclovas Biržiška, Vladas Žukas) A. Bruožį pirmiausia laikė bibliografu, o jo pirmtaką iš viso apėjo, savaime priskirdami tik mokslo apie knygą istoriografų kategorijai. V. Žukas išsamioje *Lietuvių bibliografijos istorijoje* (1983) mūsų aptartos knygelės *Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava* net nepaminėjo.

Knygos istoriografijos elementus V. Gaigalaitis taikė kituose savo veikaluose. Jie naudoti siekiant problemų visavertės analizės, jų suvokimo platesnio akiračio, gilesnių ir įtikinamų įžvalgų. „Sandoros“ trisdešimtmečio sukakties proga rašydamas draugijos istoriją, V. Gaigalaitis apžvelgė ir jos leidybinę veiklą [31]. Glaustame, puslapių apimties intarpe pabrėžta, kad leidyba yra viena iš svarbiausių draugijos programinių užduočių, nuosekliai vykdoma nuo 1904 m. Ji sutelkta į „Pagalbą“ ir knygas. Autorius atskleidė tik jam vienam žinomas Lankupių laiškanėšio Endrikio Šadagio pašalinimo iš redaktoriaus pareigų aplinkybes (kaizerinė valdžia tarnautojams uždraudė dalyvauti tautiniame sąjūdyje), svyravimus dėl materialinių nepriteklių ir padidėjusį mėnesininko vaidmenį nepriklausomoje Lietuvoje. Istoriografui vertingas draugijos išleistų knygų sąrašas. V. Gaigalaitis patikslino, kurias iš jų parašė pats, kurias – kiti autoriai. Tai svarbūs duomenys knygos istorikui, nes kai kuriose masiniam platinimui skirtose brošiūrėlėse V. Gaigalaitis savo pavardės nenurodydavo. Duomenų stygius dėl jų autorystės šiandien kelia abejonių ir diskusijų. Knygos autorius nubrėžė ir ateities leidybos užduotis. „Sandora“ jai turėtų skirti dar daugiau pastangų, nes Lietuvos Respublikos evangelikai liuteronai ir reformatai vis dar stokoja šiuolaikiškos tikiškos literatūros. Dėl komercinio suinteresuotumo stygiaus jos nesiima kiti leidėjai.

Aktualūs knygos praeities ir dabarties klausimai kelti poleminiame veikale *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos* (1935). Jų aptarimas sutelktas keliuose puslapiuose [32]. Pakartojęs jau žinomus Mažosios Lietuvos lietuviškos tikiškos spaudos ištakų faktus ir konstatavęs jos sėkmingą raidą iki Pirmojo pasaulinio karo, V. Gaigalaitis pabandė nustatyti nuosmukio priežastis naujaisiais laikais. Tam reikalui panaudotas to, kas buvo seniau ir dabar, lyginimo metodas. Esą Mažoji Lietuva buvo susikrovusi didelį tikiškinio turinio leidinių – giesmynų, psalminių,

mišknynių ir moralinio turinio knygų – kraitį. Tada nestigo rašančiųjų ir skaitančiųjų. Iš pradžių daug kūrė kunigai ir mokytojai, vėliau iniciatyvą perėmė surinkimų sakytojai. Jie daugiausia vertę. Knygas leido tokie vokiečių spaustuvininkai ir knygrišiai kaip Postas, Reylaenderis ir Mauderode Tilžėje, Sekunna Šilutėje ir Sakutis Žiliuose. Sekunna su lietuviškomis knygomis nuolat keliaudavęs per muges, jas platino ir surinkimus lanke sakytojai. Pelnas ėmė mažėti plečiantis germanizacijai. Dėl jos išblėso kunigų ir mokytojų paskatos bei iniciatyva. Knygos kultūros nuosmukio pavyzdžiu V. Gaigalaitis nurodė pagrindinio bažnytinio giesmyno *Pagerintos giesmių knygos* 1930 metų Klaipėdos leidimą. Jį Klaipėdos krašto evangelikų liuteronų konsistorija išleido net neredaguotą: netaisius kalbos ir nepašalinius giesmių ir maldų už seniai nuverstą Prūsijos karalių, jo rūmus, kariuomenę ir *vokišką tėviškę* (p. 21). Didžiulė žala daroma evangelikų jaunumenei. Dėl šiuolaikiškos lietuviškos tikiškos literatūros stygiaus jis linksta prie vokiškų knygų, vokiškų pamaldų ir vokiškų draugijų (p. 22). Būdamas Lietuvos liuteronų ir reformatų bažnyčių suartėjimo šalininkas, V. Gaigalaitis bene pirmą kartą aptarė ir pastarųjų spaudą. Jis pripažino reformatų knygų leidybos laimėjimus XVII amžiuje. Po ilgai trukusio atoslūgio ji atsigavusi tik naujaisiais laikais. Jau išėjo giesmynas su maldaknyge, katekizmas, šviečiamųjų knygelė, du laikraščiai: liaudžiai skirtas „Sėjėjas“, inteligentams – „Mūsų žodis“. Reformatų giesmyną naudojančios kai kurios liuteronų parapijos. Taip pat plinta giesmės, spausdinamos ant lapelių. Visgi pats V. Gaigalaitis atsargiai žiūrįs į Didžiojoje Lietuvoje parengtą tikiškos literatūrą. Jos jaunimas vengiąs, nes parašyta normine kalba, nepaisant klaipėdiškių poreikių ir kalbos savitumų.

Galingųjų įnoriu Antrojo pasaulinio karo metais nublokštas į Trečiojo Reicho pakraštį, V. Gaigalaitis neprarado sąsajų su praeities knygos pasauliu. Jas pirmiausia palaikė atsivežta „Sandoros“ bibliotekos dalis, palanki namų aplinka. Tremtiniai Brettene glaudėsi pas žmonos sesers sūnų, turtingą pramonininką, turėjusį gausią asmeninę biblioteką ir giminės genealogijos archyvą, kuriame, kaip rašė *Atsiminimų* autorius, buvo ir jo šakos kilmės dokumentų. Atslūgus grėsmei, V. Gaigalaitis laiškais palaikė atsargius ryšius su tėviškėnais, kai kuriais Kaune ir kituose Lietuvos miestuose tūnančiais buvusio Klaipėdos krašto lietuvių visuomenės veikėjais. Link knygų kreipė bibliofilas Jonas Birškus iš Sudmantų. Jis skatino kurti, pasirašydamas svetima pavarde, kartu su duonos kepalu paštu siuntė ir senesnių leidinių. Vienatvė, įgimta, aplinkos ir aplinkinių sužadinta kūrybos reikmė davė akstiną vėl imtis plunksnos. *Atsiminimai* nebuvo atsiskaitymo su artėjančia nebūtimi ir emocijų proveržio rezultatas. Jie kurti kaip nugyventos epochos kronika, kuriai pirmiausia svar-

būs istorijos faktai, o tik paskui – juos jungiantys asmeniniai potyriai. Rankraštis nebuvo visiškai užbaigtas ir lapai liko nesunumeruoti, tačiau ir iš to, ką turime, akivaizdu, kad jame Mažosios Lietuvos knygos istorijai būtų tekę gana daug skirinių ir pastraipų. Vieni jų pavadinti „Mūsų knygos“ (p. 125–126), „Mūsų laikraščiai“ (p. 126–130), kiti – „Iš Klaipėdos krašto kultūrinės būklės“ (p. 133–136), „Bažnytinis gyvenimas“ (p. 172–228). Juos sudaro įvairių spausdintų šaltinių konspektinės santraukos apie senąją ir naująją lietuvių tikišią literatūrą, periodinę spaudą, asmeninių išpūdžių, likusių iš susidūrimų su oponentais ir gyvenimo realybe, pastabos. Ketindamas pavaizduoti, kaip laikraščiai atspindi tautos kultūrinį gyvenimą ir jai daro įtaką, V. Gaigalaitis parengė visų Mažosios Lietuvos lietuviškų ir su lietuviais glaudžiai susijusių vokiškų periodinių leidinių sąrašą (p. 127–130). Diduma *Atsiminimuose* sukaupotos medžiagos nebuvo nauja (ji dažniausiai kartojo jo paties ir kitų autorių publikacijų duomenis), tačiau skaitytojui leidžia susidaryti apytikrą vaizdą apie lietuviškos knygos, pirmiausia tikišinės, raidos tempus ir ypatumus nuo jo pradžios iki pasaulinio karo sukeltos katastrofos, autoriaus teigiamą požiūrį ir jai teikiamą vietą tautinės kultūros istoriografijoje. Didelis nuostolis, kad nepalankios aplinkybės sukludė šį duomenų telkinį ir kūrybinę patirtį paversti originalia Mažosios Lietuvos knygos istorijos apybraiža. Istorijos šaltinio vertę turi praeities įvykių prisiminimai, kartais sudarę prielaidas niekam nežinomų asmeninių sąsajų su spauda ir knyga atodangoms. V. Gaigalaitis nurodė kai kuriuos spaudos leidybos ir platinimo talkininkus, vieno kito leidinio tiražą, JAV laikraščiuose vartotą savo slapyvardį (Prūsas), atskleidė *Evangeliskų surinkimų Lietuvoje* pasirodymo aplinkybės. Knygos leidimui prieštaravusi Sinodo komisija Karaliaučiuje, baimindamasi, kad be paklausos liks originalo *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* tiražas (p. 126). Vyresnybė nusileido tik tada, kai autorius sutiko nupirkti 100 egzempliorių ir juos pats išplatinti. Išliekamosios vertės *Atsiminimų* faktografija neabejotinai dar bus ne kartą naudojama visų Mažosios Lietuvos knygos istorijos tyrėjų, jos autoriaus ir kitų asmenų biografų.

Bibliografinė veikla. Jai svarbų postūmį ir pirmą profesinį suvokimą davė Sankt Peterburgo imperatoriškosios viešosios bibliotekos bibliotekininko Silvestro Baltramaičio parengta ir Europoje gerai žinomos Imperatoriškosios rusų geografinės draugijos išleista repertuarinė bibliografinė rodyklė *Lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas* (1892). Ji kartu su to paties autoriaus rodykle *Lietuvos geografijos, etnografijos ir statistikos bibliografinės medžiagos rinkinys* (1891) sudarė leidybinį konvoliutą. Fundamentalus informacinis veikalas Karaliaučių pasiekė tuoj po pasirodymo.

Jis negalėjo nedominti čionykščių mokslininkų: rodyklės aprėpė autochtonais laikytų abiejų Prūsijos tautų, lietuvių ir prūsų, kurių tyrimams tradiciškai buvo teikiamas prioritetas, kūrybinį paveldą ir klojo pamatą patogiam priėjimui prie jo. Lituanistikos ir prūsistikos literatūrą visomis kalbomis sistemingai komplektavo Karaliaučiaus karališkoji ir universiteto biblioteka. Karaliaučiaus universiteto mokslininkų ir draugijos „Prussia“ narių rašytų leidinio recenzijų ir kitokių vertinimų kol kas nerasta. Tiesą sakant, čionykštėje vokiečių periodikoje, ypač kultūrinėje ir literatūrinėje, jų niekas ir neieškojo. V. Gaigalaičio sąlytį su S. Baltramaičio veikalu ir jo padarinius atskleidžia du svarbūs dalykai: recenzija „Varpe“ ir asmeninis veikalo egzempliorius. Apie vieną žinoma geriau, apie kitą, kuris lėmė pirmąjį, dar nerašyta. Tad jį pirmiausia ir aptarsime.

V. Gaigalaičio asmeninis S. Baltramaičio bibliografijos veikalų leidybinis konvoliutas išliko iš Paprūsės kilusio evangelikų liuteronų kunigo Miko Preikšaičio (1897–1972) palikime. Sprendžiant iš antspaudų „Sandoros“ *Knygynas // surinktas Dr. GAIGALAIČIO. // ... № ...*, savininkas tomą kitados buvo perdavęs „Sandoros“ draugijos bibliotekai, o kaip nustatyta iš kitų šaltinių, kartu su kitomis jos knygomis 1941 m. išvykstant į Vokietiją paliktas saugoti Ansui Baltriui Kretingoje. Pastarajam mirus, šį palikimą našlė šeštajame dešimtmetyje perdavė minėtajam kunigui. M. Preikšaitis turėjo įprotį ženklinti knygų įsigijimo datas ir dovanotojus, tad tokią informaciją pieštuku įrašė ir apatiniame konvoliuto priešlapyje: *1956 VI 12 nuo Baltr.*

Tomo viršeliai kieta kartono, kampučiai ir nugarėlė odos. Greičiausiai jis įrištas Karaliaučiaus meistrų. Labai svarbus tomo istorijos orientyras yra lengvai skaitomo braižo įrašas juodu rašalu pirmajame priešlapyje: *W. Gaigalas // stud. theol. et phil // Dovana iszdavėjo Pono S. Baltra- // maiczio – Petrapilėje 27 d. Morcziaus // 1893.* Iš jo galime daryti išvadą apie Karaliaučiaus universiteto studento ir veikalo autoriaus pažinties pradžią ir rimtą paskatą dalykiškai bendradarbiauti. Tomo recenzija pavadinimu „Lietuviškoji bibliografija“ paskelbta Tilžėje leisto „Varpo“ 1893 metų 5-ajame numeryje [30]. Su Didžiosios Lietuvos nelegaliosios spaudos leidėjais V. Gaigalaitis bendravo dar nuo gimnazijos laikų. Publikacija, kaip rodo minėtos datos ir kaip rašo pats autorius, buvo parengta paskubomis. Ji dviejų dalių. Pirmojoje glaustai aptartos abi konvoliuto rodyklės, nurodytas bibliografinių įrašų skaičius ir pažymėti privalumai: 1) jos bus pagalbios tarptautiniams lituanistikos tyrimams, 2) įsitikinę savo literatūros gausa, įvairumu ir verte, patys lietuviai įgis daugiau žinių ir pasitikėjimo, 3) lietuvių kūryba taps lyginimo su kitų tautų kūryba objektu. Atidus vertintojas nesunkiai galėjo išvelgti ir daugiau teigiamybių: 4) bib-

liografijos skatino imperijų siena perskirtos lietuvių tautos dalių suartėjimą ir kultūrinę integraciją, 5) tomas prisidėjo prie lietuvių tautinio ir politinio klausimo internacionalizavimo, 6) rodyklėse išspausdintos nuorodos, kad tokios išpūdingos apimties darbus atlieka ir leidžia didžiausios Europos imperinės valstybės mokslinės institucijos, buvo akstinas Prūsijos valdantiejiems sluoksniams labiau toleruoti tautinę lietuvių mažumą, 7) suintensyvinė bibliografinę veiklą pačioje Prūsijoje, ką liudytų Lietuvių literatūros draugijos darbai. Galbūt tai suvokė ir pats V. Gaigalaitis, tačiau nesiryžo rašyti. Kitoje recenzijos dalyje autorius pateikė knygų bibliografijos 62 papildymų sąrašą. Jis grįstas aiškia logika. Paminėdamas ką tik pasirodžiusius Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos ir Petro Mikolainio-Noveskio knygyno Tilžėje katalogus, kuriais gali pasinaudoti kiekvienas, V. Gaigalaitis papildymų sąrašą sudarė iš 58 knygų ir 4 periodinių leidinių, aprašytų *de visu*. Šaltiniai buvo asmeninė biblioteka (37 pavadinimai), Ferdinando Raabe's antikvariatas Karaliaučiuje (14), Karaliaučiaus karališkoji ir universiteto biblioteka (5), neįvardytas savininkas (5) ir viena užuomina Jono Šliūpo istoriografinėje apžvalgoje *Lietuviškieji raštai ir raštininkai* (1890). Kaip ir S. Baltramaičio rodyklėje, sąrašė knygos išdėstytos chronologiškai, seniausia buvo 1708 metų elementorius. Jame vyraavo beveik vien Mažosios Lietuvos leidiniai. Didžiąjai Lietuvai atstovavo kontrafaktinis *Lietuvizskas kalendorus ant meto 1885* (1884), JAV išeiviams – dviejų savitarpio pagalbos draugijų įstatai. Jaunasis bibliografas neišvengė ir klaidų. Nepatikrinęs J. Šliūpo knygos nuorodos, jis į savo sąrašą, o S. Baltramaitis – į antrąją rodyklės leidimą įtraukė tariamai 1806 metais pasirodžiusį *Naują Istatymą kalwyniszką*. Iš tikro reformatų Naujasis Testamentas buvo išspausdintas Mintaujoje 1844 m. Matyt, dėl atidumo stygiaus į sąrašą taip pat pateko dar iki įvedant spaudos lotyniškų raidynų draudimą Vilniuje išėjęs vadovėlis latgalių tarme *Pylns Elementiers diel ziemnjku pujszkinu* (1857). Tokių klaidų buvo sunku išvengti. Jas didino prastai sukomplektuotos bibliotekos ir netobuli ryšiai, rašančiųjų darbas priešokiais. Lyg pasiteisinimui savo recenzijos priedaše V. Gaigalaitis pažymėjo, kad S. Baltramaičio rodyklėje pagal Tilžės spaustuvininko M. Jankaus reklaminius skelbimus užregistruotos dvi knygos liko neišspausdintos, o viena iš jų net ir neparašyta.

„Varpo“ redaktoriai skubėjo užbėgti įvykiams už akių ir recenziją palydėjo savo pastaba: būtų gerai, jei S. Baltramaitis sudarytų bibliografijos papildymų priedą. Autorius žvelgė dar toliau. Jis ėmė rengti naują – pataisytą ir papildytą – rodyklės leidimą, o vienu iš talkininkų tapo vilčių teikiantis Karaliaučiaus universiteto studentas. Pradėdamas darbą, V. Gaigalaitis dovanotą rodyklių tomą užsakė įrišti su

švariais popieriaus lapais tarp puslapių papildymams registruoti. Kaip galime spręsti iš jų įrašų, mažiau nei per vienerius metus iš viso buvo surinktas 231 lietuviškos knygos papildymas: išleistų imtinai iki 1891 m. – 211, išleistų 1892-aisiais ir sudarančių tęsinį – 20. V. Gaigalaitis bibliografinę informaciją fiksavo lakoniškai, be to, pažymėdavo ir jos šaltinius. Pastabos leidžia nustatyti, kad svarbiausi šaltiniai buvo P. Mikolainio-Noveskio knygynas ir jo katalogas (62 įrašai), „Birutės“ draugijos biblioteka (44), asmeninė V. Gaigalaičio biblioteka (36), Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos katalogas (25), F. Raabe's antikvariatas ir jo katalogas (24). Apie pavienes retas knygas pranešė mums nežinomas Augustinas, jaunas Tilžės spaustuvininkas Enzys Jagomastas, spaudos leidinių recenzijų ir reklamos rengėjai. Nemaža papildymų (29) įrašyta be šaltinių nuorodų, kai kurie – su žyma pačiam sau *Macziau*. Be to, V. Gaigalaitis kur ne kur *de visu* taisė bibliografinius aprašus, datavo kontrafakcijas, rašė pastabas *neatspausta*. Papildymų (140) rasta ir *Lietuvos geografijos, etnografijos ir statistikos bibliografinės medžiagos rinkiniui*. Talkininkas sukaupą medžiagą nusiuntė į Sankt Peterburgą, ja S. Baltramaitis pasinaudojo 1904 metų leidime. Šio veikalo kai kuriuose įrašuose randame pastabas *Varpas*. 1893. № 5 (574), *Bibl. Gaigalo* (1048), *Bibliot. Gaigalo. Varpas*. 1893. № 5 (1538) arba panašiai, tačiau pratarmėje tarp kitų talkininkų V. Gaigalaičio pavardės nėra. Kodėl taip atsitiko, galima tik spėlioti. Padėka arba bent paminėjimas yra pelnytas atlygis kiekvienam bibliografo rėmėjui.

Po 1892 metų į rodyklių tomą V. Gaigalaitis nieko neberašė. Galbūt nebesiplėtojo ir jo ryšiai su Sankt Peterburgu. Vis dėlto parankinis darbo egzempliorius išlieka kaip svarbus Mažosios Lietuvos jauno knygos mokslo paminklas. Iš jo galima spręsti apie bibliografinės veiklos metodiką, rasti žinių apie asmenines ir organizacijų bibliotekas, knygų prekybą ir jos informacines priemones. Rodyklių konvoliutas yra ir jo savininko biografijos, mokslo interesų pažinimo šaltinis.

V. Gaigalaičio santykių su S. Baltramaičiu plėtrą greičiausiai pristabdė narystė Lietuvių literatūros draugijoje ir naujos užduotys. Jos tęstiniuose mokslo darbuose „Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft“ nuolat buvo skelbiamos lietuviškos ir lituanistinės einamosios spaudos rodyklės „Litteraturbericht“ (Literatūros suvestinė), kurių rengimui vadovybė sutelkė vietinių, kitų Vokietijos miestų ir net šalių (J. Koncevičių, E. Volterį) lituanistų būrelį. Gautą medžiagą lietuvių, vokiečių, prancūzų, lenkų, kartais ir rusų kalbomis redagavo ir svarbesnių leidinių anotacijas arba recenzijas rašė draugijos pirmininkas Aleksandras Kuršaitis. Iš pradžių bibliografija turėjo tris dalis (periodika, kalendoriai, knygos ir lituanistinės

publikacijos), kurių rengėjai nurodomi bendru sąrašu, vėliau lituanistikos dalis buvo atskirta, o rengėjai nurodomi ties kiekviena dalimi. Tai leidžia aiškiau pamatyti kiekvieno bendradarbio asmeninį įdirbį. V. Gaigalaitis pradėjo bendradarbiauti nuo 1896 metais pasirodžiusio 21-ojo darbų sąsiuvinio. Jam, matyt, atsižvelgiant į tautybę ir ryšius su Didžiosios Lietuvos nelegaliosios bei išeivijos spaudos leidėjais, teko rengti pirmąsias tris bibliografijos dalis, apimančias visus lietuviškus leidinius. Bibliografinės veiklos mastą ir pobūdį galima suvokti iš dviejų – 1896 [54] ir 1899 [55] metų – rodyklių palyginimo. Pirmojoje užregistruoti 22 periodiniai leidiniai (8 Mažosios Lietuvos, 3 Tilžėje spausdinti Didžiosios Lietuvos, 11 JAV išeivių), 8 kalendoriai (5 Mažosios Lietuvos, 2 Didžiosios Lietuvos, 1 JAV išeivių) ir 54 knygos (3 Mažosios Lietuvos, 45 Didžiosios Lietuvos, 6 JAV išeivių), antrojoje – 26 periodiniai leidiniai (7 Mažosios Lietuvos, 3 Didžiosios Lietuvos, 3 Europos išeivių, 13 JAV išeivių), 43 knygos (5 Mažosios Lietuvos, 28 Didžiosios Lietuvos, 10 JAV išeivių). Pastarosios rodyklės pabaigoje V. Gaigalaitis atskirai bibliografiškai aprašė tris natų leidinius ir pridūrė, kad pereinamais metais pasirodė 14 kalendorių, tačiau jų pavadinimų nepateikė. Vengiant kartoti nuolat leidžiamos periodikos ir kalendorių pavadinimų, vėliau buvo nurodomi tik naujai išėję leidiniai.

V. Gaigalaičio parengtoji rodyklės dalis gerai suklasifikuota, aprašai sunumeruoti (to kiti rengėjai nedarė), kartais pabrėžta leidinio ideologinė orientacija arba kita turinio ypatybė. Daug pastangų reikalavo Bitėnuose ir Tilžėje spausdinamų Didžiosios Lietuvos kontrafakcijų išaiškinimas, išeivių leidinių įgijimas. Nors pats rodyklės rengėjas nėra prasitaręs, tačiau nesunku suvokti, kad jam teko išsikrovoti Mažosios Lietuvos spaustuvinių ir jų darbuotojų pasitikėjimą, nuolat lankytis spaustuvėse ir knygynuose, intensyviai susirašinėti su išeivijos inteligentais. Bibliografinė informacija pasižymėjo operatyvumu. Ji anksčiausiai nei kitos informacijos priemonės tarptautinei bendruomenei pranešdavo susistemintus duomenis apie naujausius lietuviškos spaudos leidinius, sykiu nuolat primindavo sudėtingas lietuvių tautos kultūrinės ir politinės gyvenimo sąlygas. V. Gaigalaičio parengta medžiaga naudojo kiti bibliografai, taip pat S. Baltramaitis ir pats *Lietuvos nusidavimų ir mūsų rašliavos* autorius. Ji iš dalies išsaugojo pažintinę vertę net iki mūsų laikų. Lietuvių literatūros draugijos bendradarbio bibliografinė veikla buvo paskata tęsti niame leidinyje debituoti ir kaip tyrėjui. Jau 1897 metais išėjusiame 22 sąsiuvinyje paskelbta pirmoji V. Gaigalaičio istoriografinė publikacija – aprašomasis straipsnis „1573 metų lietuviškas rankraštis“ [28].

Lietuvių literatūros draugiją sužlugdė Lietuvos Respublikos ir Vokietijos politinės priešpriešos sukelta įtampa sprendžiant 1919 metų Versalio taikos sutartimi

atskirtos lietuviškiausios Mažosios Lietuvos dalies likimą. Ji nustojo veikti ne iš karto, tačiau V. Gaigalaitis, išrinktas valdybos sekretoriumi dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, tapo nepageidaujama persona vos tik iškilo lietuvių politinio sąjūdžio priešakyje. Jam net teko slapstyti dėl gresiančio arešto. Vėliau, apsigyvenus Klaipėdoje ir per visą Klaipėdos krašto gyvavimo laikotarpį V. Gaigalaitis atsidūrė fundamentalios mokslinės ir informacinės svarbos repertuarinės bibliografinės rodyklės *Lietuvių bibliografija* rengėjo prof. Vaclovo Biržiškos akiratyje. Šį domino visi iktolinių bibliografinių rodyklių rengėjai ir retų knygų turėtojai. *Lietuvių bibliografijos* pirmojoje dalyje (1924) V. Gaigalaitis minimas kaip S. Baltramaičio rodyklės recenzentas ir „Birutės“ draugijos bibliotekos knygų sąrašo pateikėjas [21]. Kur kas daugiau dėmesio skirta kitam klaipėdiškiui – Ansui Bruožui. Tačiau sunku suprasti, kodėl gerai įvertinęs jo parengtą bibliografinę apžvalgą *Prūsų lietuvių raštija* ir surinktus jos papildymus V. Biržiška nutylėjo V. Gaigalaičio *Lietuvos nusidavimus ir mūsų rašliavą*. Juk kliūtimi negalėjo tapti tai, kad ji išspausdinta gotikiniu šriftu.

Glaudus V. Gaigalaičio ir V. Biržiškos bendradarbiavimas prasidėjo rengiant trečiąją *Lietuvių bibliografijos* dalį (1929). Politiniu ir socialiniu požiūriu labai sudėtingų spaudos draudimo laikų lietuviškų leidinių rodyklės sudarytojas siekė ir sulaukė didesnės informacijos teikėjų paramos. Jos bendradarbių sąrašė V. Biržiška nurodė net 17 pavardžių, tarp kurių trys buvo mažlietuvių: ką tik mirusio A. Bruožio, E. Jagomasto ir V. Gaigalaičio [22]. Kuo visi šie asmenys nusipelnė *Lietuvių bibliografijai*, pratarinės autorius išsamiai neaptarė. Tačiau nustatyti V. Gaigalaičio indėlį nėra sunku. Iš bibliografinių įrašų matyti, kad jis sistemingai informuodavo apie „Sandoros“ bibliotekoje sukauptų spaudinių egzempliorius ir jų istorijos šaltinius. Duomenų teikė laiškais ir skolindamas retesnes knygas. Pradėjęs rengti *Lietuvių bibliografijos* antrąją dalį, V. Biržiškos prašymu V. Gaigalaitis 1925 m. sausio 5 d. laišku atsiuntė turimų senųjų lietuviškų ir lituanistinių leidinių sąrašą [5]. Jame nurodyti 27 pavadinimai, iš jų lietuvių kalba iki 1800 m. išleistos 6, 1800–1864 m. – 18 knygų ir „Keleivis iš Karaliaučiaus“. Daugumos jų laikinoji sostinė dar nebuvo mačiusi. Leidžiant ketvirtąją *Lietuvių bibliografijos* dalį, sudarytą iš dviejų tomų, bendradarbių sąrašė V. Gaigalaičio pavardė neminima. Naujųjų laikų knyga buvo susijusi jau su kitais lietuviško žodžio kūrėjais ir spaudos leidėjais.

Asmeninė biblioteka. Iki gyvenimo pabaigos V. Gaigalaitis minėjo lietuviškos spaudos ir skaitymo svarbą tėvų namų aplinkoje, tačiau asmeninė biblioteka gimė ne iš jos. Jos ištakos formavosi plečiantis akiračiui ir didėjant mokslo žinių poreikiui

gimnazijos ir universiteto metais. Pirmas patikimas liudijimas apie asmeninio knygų rinkinio užuomazgą yra aptartoji 1893 metų recenzija „Varpe“. Sudarydamas S. Baltramaičio rodyklės spragų sąrašą, V. Gaigalaitis ties 37 leidinių pavadinimais įrašė raidę *M*, kuri reiškė santrumpą iš *mano paties knygyno* [30]. Jie aprėpė 1820–1891 metų knygas, kalendorius ir laikraščius. Daugumą jų sudarė surinkimininkų aplinkos lektūra, tad vargu ar suklysimė teigdami, kad jaunuolis ją sutelkė iš savo ir artimų žmonių namų. Galbūt tai padaryta užsimojus parašyti recenziją ir suvokus esant galimybę paviešinti savo vardą ir nuomonę. Kai kas, matyt, įgyta arba gauta dovanų dar mokantis Tilžės gimnazijoje: pasaulietinės brošiūrėlės (Mažosios Lietuvos lietuvių politinės proklamacijos), laikraščiai „Garsas“ ir „Naujos žinios“ – iš spaustuvininko M. Jankaus, kontrafaktiniai kalendoriai – iš neoficialiojoje Mažosios Lietuvos sostinėje išikūrusių Didžiosios Lietuvos nelegaliosios spaudos leidėjų. V. Gaigalaitis turėjo jau istorinę mįslę tapusią retenybę – Rytų Prūsijos vokiečių rašytojo Jodoko Donato Hūberto Temme's apsakymo *Baloje* (1886) vertimą į lietuvių kalbą. Jos nuoroda recenzijoje yra pirmas ir vienintelis liudijimas apie knygos egzistavimą: egzempliorius nesurastas iki šių dienų. Dėl to kartais net kyla abejonė, ar tokia knygelė iš viso buvo išleista. Gal į recenzento rankas pateko tik apsakymo publikacijos Jurgio Mikšo redaguojamame „Nemuno sarge“ iškarpa?

Įvairūs rašytiniai šaltiniai liudytų, kad asmeninis knygų ir periodikos rinkinys sparčiai pradėjo augti po 1893 metų. Jis daugiausia pildėsi iš pirkinių. Dėl įsigijimų susirašinėta su Martynu Jankumi Bitėnuose [23], P. Mikolainiu-Noveskiu [24] ir kitais Tilžės knygininkais. Karaliaučiaus studentas jų prašydavo atsiųsti pasiūlos sąrašus, teiraudavosi, kaip ir kur gauti žinių apie Amerikos lietuvių leidinius. Intensyvėjanti komunikacija plėtė knygų pasaulio akiratį, formavo ir konkretino jo interesus. Spaustuvininko M. Jankaus 1893 metų laiškas ne tik suteikė informaciją apie prekybos asortimentą, bet ir apie leidėjus, leidinių formatus, apimtį, kažkokias paslaptis [10]. To paties laiško prieraše sakoma, kad kai kurie pavadinimai neminimi iš *priežasties blekoriczkos*, bet ką ši frazė reikštų, mums išaiškinti nepavyko. Publikuoti M. Jankaus prekybos užrašai leidžia teigti, kad 1894–1897 metais V. Gaigalaitis pirkdavo iš karto po 7–10 pavadinimų leidinius ir tik po vieną jų egzempliorių [23]. Daugiausia tai buvo draudžiamoji Didžiosios Lietuvos spauda: mažo formato minkštais viršeliais brošiūruotos knygelės, kainavusios vidutiniškai apie 10–20 pfenigų ir tik retos – 1–1,5 markės. Tokio aktyvaus asmeninės bibliotekos komplektavimo priežastis galėjo būti bibliografinių rodyklių rengimas Lietuvos literatūros draugijos tęstiniam mokslo leidiniui, mokslo darbas ir stiprėjantis potraukis į bibliofiliją.

Tiesa, V. Gaigalaitis nepriklausė klasikinių bibliofilų kategorijai. Jį lengviau vadinti įžvalgiu kolekcininku, sistemingai ir su dideliu išmanymu rinkusiu gyvenamojo laiko literatūrą ir spaudos paveldą mokslo ir pažinimo reikmėms. V. Gaigalaitis niekada neskelbė bibliofilijos idėjų, nepriklausė jokiems klubams ir net nevartojo šios sąvokos. Tačiau jis vis dėlto buvo ne tik knygos vartotojas. Įvairiapusis ir gilus domėjimasis spaudos kultūra reiškėsi kryptingomis pastangomis ir tikslingu poreikiu sukaupiti lietuviškų leidinių visetą, jį viešinti, populiarinti, įvairiais būdais aktualinti ir naudoti kultūros ugdymui, tautos gyvybingumui palaikyti, sieti su savo asmeniniu gyvenimu ir visuomenine veikla. Lietuviškosios knygos pasaulis buvo svarbiausioji V. Gaigalaičio asmenybės brandos terpė ir kūrybinės raiškos priemonės vienijanti gija. Mažosios Lietuvos spaudos kultūroje paliktas pėdsakas leidžia jį statyti vienon greton su tokiais bibliofilais kaip Jonas Birškus, Anas Bruožis, Enzys Jagomastas ir Dovas Zaunius.

Gyvenimas mokslo ir kultūros didmiestyje sudarė sąlygas pažinti ir įsigyti vertingų raštijos paminklų. Vienas tokių buvo J. Bretkūno parengtų pamokslų dviejų dalių monumentalioji knyga *Postilla, Tatai esti Trumpas ir prastas Ischguldimas Euan-geliu* (1591). V. Gaigalaičio studijų metais ji dar nebuvo laikoma unikumu, nes dažnokai pasirodydavo Karaliaučiaus antikvariatuose arba Mažosios Lietuvos miestelių klebonijose. „Birutės“ draugijos bibliotekos kūrėjai knygos egzempliorių kartą užtiko pas valstietį kaime. Apie savosios *Postillos* įsigijimo aplinkybes V. Gaigalaitis tikrų žinių nepaliko, tačiau galimą šaltinį pusė lūpų nurodė lietuviškoje surinkimų istorijoje: šios knygos *tuluose lietuviškuose namuose berandamos* [33, 15]. Pirmą kartą jį paminėta vokiškoje surinkimų istorijoje kalbant apie J. Bretkūną ir jo rašto darbus: *Ein Exemplar dieser Postille findet sich im Besitze des Verfassers dieser Ab-handlung* (šios *Postilės* vienas egzempliorius yra veikalo autoriaus nuosavybė) [39, 27]. Knygą verčiant į lietuvių kalbą, pastabos atsisakyta. Matyt, pats autorius jos nelaikė svarbia anuometiniam Mažosios Lietuvos lietuvių skaitytojui. Nuo to laiko V. Gaigalaičio *Postillos* egzempliorius iš tyrėjų akiračio nedingsta. Apie jį informuojamas *Lietuvių bibliografijos* rengėjas ir pateikiama žinių šios rodyklės pirmojoje dalyje [21, įrašas 24], nuolat registruojamas „Sandoros“ draugijos bibliotekos kataloguose ir minimas laiškuose tiems, kas juo domisi.

Apgynęs filosofijos daktaro disertaciją, V. Gaigalaitis pirmenybę teikė Simono Daukanto tyrinėjimui. Darbas buvo skiriamas jo raštų leksikai. Keletą metų, daugiausia 1900–1903-aisiais, V. Gaigalaitis kaupė S. Daukanto parašytas, verstas arba spaudai parengtas knygas. Tai nebuvo lengva užduotis. Kai ką (*Budą senovės lietuvių*

kalnėnų ir žemajtių, 1845; *Prasmą lotinų kalbos*, 1837; sužemaitintus vertimus *Pamokslo apie sodnus*, 1849, ir *Naudingų bittių knygelių*, 1846) buvo įsigijęs nežinia kieno padedamas, bet greičiausiai peterburgiško Eduardo Volterio ir tilžiškių knyginkų [2], *Pasakojimą apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (1893) – dar studijų metais iš M. Jankaus [24]. Kitų spausdintų istoriko veikalų atkakliai ieškojo siųsdamas skelbimus į laikraščių redakcijas ir iš naujo teiraudamasis knyginkų [3]. Taip jam pavyko gauti dar vieną knygą – istoriko Kornelijaus Nepoto *Givato didiųjų karvaidų* (1846) vertimą. Mokslinių konsultacijų tikėjosi iš E. Volterio ir su juo susirašinėjo [4]. Vis dėlto leksikologijos veikalo V. Gaigalaitis neparašė ir nepaskelbė: sutrukdė tyrimų potraukį užgožusios kunigo ir politiko priedermės. Tačiau S. Daukanto knygų kaupimas buvo rezultatyvus ir prasmingas. Vėliau rinkinys dar pasipildė nepriklausomos Lietuvos istoriko veikalų leidimais, ilgai tarnavo Klaipėdos krašto ir miesto lietuvių visuomenės švietimo ir kultūros reikmėms.

Asmeninės bibliotekos raidos po 1905 metų tyrimai negalimi. Juos komplikuoja naujas V. Gaigalaičio bibliotekinės veiklos pobūdis. Tapęs „Sandoros“ pirmininku, jis iniciatyvą ir pastangas sutelkė kurti draugijos biblioteką. Jos idėja buvo iškelta 1905 m. narių susirinkime Klaipėdoje, tapo reali 1908 m. uostamiestyje įgijus pastatą draugijos būstinei, viešai atidaryta 1912 m. Visą šį laikotarpį idėja buvo materializuojama kaupiant pradinį fondą, inventorių ir lėšas. Remdamasis kunigo, politiko, akademinės bendruomenės nario ir visuomenininko autoritetu V. Gaigalaitis paramos kampaniją rutuliojo ir vėliau. Daugiau kaip trisdešimt metų bibliotekos formavimo ir plėtros procesas buvo tapatinamas su jo vardu ir vykdomas naudojant asmeninę įtaką, kvietimus ir raginimus spaudoje, organizuojant senųjų spaudinių rinkliavą iš gyventojų, naujų leidinių mainus ir pirkimus. Iš moralinių ir visuomeninių draugijos pirmininko paskatų į „Sandoros“ biblioteką anksti įsiliejo ir asmeninis knygų rinkinys, todėl, nelikus tęstinumo, jo egzistavimas prarado bet kokius apčiuopiamus pėdsakus.

Apie „Sandoros“ biblioteką jau esame rašę [48]. Šiame straipsnyje pažymėsime tik svarbiausius su V. Gaigalaičiu susijusius jos raidos momentus ir tai, kas liko nepasakyta dėl sovietmečio aplinkybių. Labiausiai svarstylini klausimai yra bibliotekos funkcijos, sukaupto fondo dydis ir vertė. Kūrimosi laikotarpiu daugelis draugijos narių buvo už ribotos paskirties, lokalinio turinio, be Didžiosios Lietuvos literatūros lotynišku raidynu biblioteką. Konservatyviųjų sandoriečių požiūriui V. Gaigalaitis nepritarė. Taktu ir argumentais jis veikiai suformavo įžvalgesnę strategiją – sukomplektuoti *po vieną ekzemplorą kožnos lietuviškos knygos*, nes tokia

biblioteka *pastotų šlovingas paminklas lietuviškos rašliavos* [38]. Užsibrėžto tikslo kurti kone nacionalinę biblioteką ir vykdyti jos funkcijas V. Gaigalaitis atkakliai siekė iki pat paskelbiant Lietuvos Respublikos nepriklausomybę. Klaipėdos krašto laikotarpiu ji tapo universalia regionine biblioteka, vykdančia mokslinės ir archyvinės, iš dalies viešosios ir mokyklinės bibliotekos funkcijas. Ja naudojosi ne tik sandoriečiai, bet ir bendrojo lavinimo mokyklų moksleiviai, uostamiesčio Respublikos pedagoginio ir Prekybos institutų, Kauno universiteto teologijos studentai, parodų rengėjai, lietuvių spaudos bibliografai, vietos ir atvykstantys mokslininkai humanitarai. Skaitytojų labai pagausėjo, kai, parėmus Lietuvos vyriausybei, po kraštą pradėta siuntinėti penkiolika jaunimui skirtų kilnojamųjų bibliotekėlių.

Bibliotekos įkūrėjo ir vadovo pastangomis fondas sparčiai augo. Jame 1912 m. buvo apie 800, 1924 m. – 4000, 1937 m. – 7000 knygų ir periodinių leidinių. Nacionalsocialistinės Vokietijos okupacijos išvakarėse jie sudarė didelį ir keliais metmenimis apibūdinamą fondą, aprėpiantį visų mokslo sričių, lietuvių ir užsienio šalių grožinę ir kitakalbę lituanistinę literatūrą. Sulaukus vietos klaipėdiškių ir rytprūsiečių gyventojų paramos, „Sandoros“ bibliotekoje nuolat kaupėsi reti senieji Mažosios Lietuvos lietuviški leidiniai. Kai kurių buvo ir dubletų. Sprendžiant iš *Lietuvių bibliografijos* rengėjui 1925 m. siūsto sąrašo, fonde turėta J. Bretkūno *Postilla* (1591), Danieliaus Kleino giesmynas (1704), Biblijos 1755, 1816 ir 1824 metų leidimai, Philippo Ruhigo (1747), Christiano Gottliebo Mielcke's (1800), Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno (1850) lietuvių kalbos žodynai, Chr. G. Mielcke's (1800) ir Augusto Schleicherio (1856) lietuvių kalbos gramatikos, M. L. Rhesos verstos Ezopo pasakėčios (1824), G. H. F. Nesselmanno parengtas lietuvių liaudies dainų rinkinys (1853). Be to, biblioteka turėjo daug minėtų S. Daukanto veikalų, Motiejaus Valančiaus *Žemaičių vyskupystę* (1848), keletą XIX amžiaus pradžios Vilniaus religinių spaudinių [5]. Vėlesnės V. Gaigalaičio pastabos liudija, kad Biblijos antrojo leidimo (1755) laikyti jau 3, o J. Bretkūno *Postillos* – 2 ir ½ eks., tai yra du leidybiniai konvoliutai ir trečiojo atskirai įrišta viena dalis.

Žinovų, galėjusių tinkamai įvertinti „Sandoros“ retenybių reikšmę, iš pradžių buvo nedaug. Jomis labiausiai domėjosi V. Biržiška, nuolat prašydamas tikslinti bibliografinius duomenis. Atsiliepimai neužtrukdavo. V. Gaigalaitis nurašinėjo knygų antraštinius lapus, cenzūros aprobatas, apibūdindavo įrišimus ir bendrą fizinę būklę, bet savo paslaugas vis dėlto apribojo: *Kur ši ar ana senųjų liet. knygų randasi, negaliu Tamstai pranešti, kadangi dėl to klausymo ne esmi pasidarbavęs. Tik vienat pranešu, kokios knygos mano nuosavybėje randasi* [5, lap. 1r]. Galiausiai V. Biržiška

paprašė kai kuriuos spaudinius parduoti Kauno universiteto bibliotekai. Iš atsakymo matyti, kad „Sandoros“ vadovas sutiko perleisti vieną iš J. Bretkūno *Postillų* (kuri neturėjo antraštinio lapo), Chr. G. Mielcke's verstus Johanno Gottlobo Heimo pamokslus *Mišknųgos* (1800), be to, savo ruožtu pasiūlė įsigyti minėto D. Kleino giesmyno, 1755 metų Biblijos egzempliorių, visą „Keleivio iš Karaliaučiaus“ ir „Aušros“ komplektą [6, lap. 3r, 3v, 4v]. Kiek mokėti buvo pasiūlyta nustatyti pačiam universiteto bibliotekos direktoriui atsižvelgiant į rinkos kainą. Tikslėsiu duomenų apie šį sandorį rasti nepavyko, tačiau jis tikrai įvyko: *Postillos* egzempliorius, pakeitęs kelis savininkus, dabar laikomas Vilniaus universiteto bibliotekoje [17]. „Sandoros“ knygos Kauno universitetui buvo pardavinėjamos ir vėliau. Jau artėjant Lietuvos nepriklausomybės saulėleidžiui, draugijos vadovas V. Biržiškai pranešė siunčias 20 pageidautų knygų, pažadėdamas kitas parūpinti vėliau [7, lap. 5r]. Jas buvo sunku rasti ne visai sutvarkytoje bibliotekoje. V. Gaigalaitis kaip niekas kitas Pamaro krašte gerai suvokė lietuviškos spaudos paminklų istorinę, mokslinę ir kultūrinę reikšmę, antra vertus, pokariu „Sandorai“ labai aktuali buvo ir materialinė parama.

Daug knygų iš „Sandoros“ bibliotekos dubletų fondo buvo dovanojama. Atrodo, kad tokią paramą organizacijoms, įstaigoms ir asmenims V. Gaigalaitis laikė moraline pareiga. Dar iki „Sandoros“ įkūrimo jis minimas kaip vienas iš aktyviausių „Birutės“ draugijos bibliotekos rėmėjų [25]. Tai patvirtina ir į Lietuvos mokslines bibliotekas atklydę reti leidiniai su įrašu: *Byrutes knyginyčiai pavedė V. Gaigalaitis*. Paramos sulaukė ir vilniškė Lietuvių mokslo draugija. Iki Pirmojo pasaulinio karo iš savo užsienio nario ji gavo keliolika knygų [43]. Jos taip pat išlikusios. Eidamas Lietuvos evangelikų liuteronų konsistorijos prezidento pareigas (1925–1933), V. Gaigalaitis stropiai komplektavo savo vadovaujamos institucijos biblioteką. Jos papildymui nemaža leidinių atrinkta iš „Sandoros“ bibliotekos dubletų. Perduodami egzemplioriai buvo ženklinami specialiu antspaudu.

„Sandoros“ bibliotekos dubletų fondas žadino ir kolekcininkų viltis. Į V. Gaigalaitį 1932 metais laišku kreipėsi mokytojas Jonas Kirllys [12]. Žinomas kolekcininkas lietuviškos periodikos 100-mečio sukakties proga Kaune surengė didžiulę parodą, prašydamas ją papildyti *prūsiškais* lietuvių leidiniais. Sprendžiant iš sąrašo, jį dominavo 20 pavadinimų laikraščiai ir žurnalai. J. Kirllys prašė dovanoti po vieną jų numerį. Matyt, prašymas buvo patenkintas: laiško paraštėje yra sąrašo papildymas V. Gaigalaičio ranka. „Sandoros“ biblioteką lankė uostamiestyje laikinai gyvenęs rokiškėnas Povilas Gasiūnas. Jis be atrankos kaupė visą spaudą, tačiau ar ką nors savo kolekcijai laimėjo, duomenų nerasta. Viešumą didino dažnos žinutės apie biblio-

tekos veiklą periodikoje ir dalyvavimas parodose. Prasmingas buvo V. Gaigalaičio sprendimas paremti 1933 metais Klaipėdoje surengtą Mažosios Lietuvos laikraščių parodą. „Sandoros“ biblioteka užpildė didelę senosios spaudos ekspozicijos erdvę.

Atidarant biblioteką, buvo parengtas katalogas. Jis neišliko, tačiau galima spėti, kad panašėjo į rankraštinę inventorinę knygą. Po metų, 1913-aisiais, *Katalogas išžyzyjamų Knigų „Sandoros“ Knigyno Klaipėdoje* pasirodė uostamiesčio savaitraštyje „Apžvalga“ ir knygele. Jame užregistruota pusšesto šimto lietuviškų leidinių, gana gerai suklasifikuota. Klasifikacija dalykinė: pirma skyriais išdėstyta pasaulietinė, paskui – tikiybė literatūra. Leidinio pabaigoje pateiktos bibliotekos naudojimo taisyklės ir nurodyta, kad vokiškų knygų katalogas pasirodys vėliau. Nei šis, nei kiti spausdinti katalogai nebeišėjo, tačiau buvo tobulinamos ir iš naujo sudaromos inventorinės knygos. Autoriaus asmeniniame archyve yra apie 1924 metus pradėtas rengti ir vėliau leidinių išigijimo tvarka nuosekliai pildytas katalogas-inventorius. Jį sudaro dvi didelės nuo dažno naudojimo gerokai apspurusios ir apirusios raštvedybos knygos: vienoje surašyti leidiniai lietuvių, kitoje – ne lietuvių kalba. Kiekvienos jų pradžioje pateikta klasifikacija ir skyrių indeksai, kurie buvo užrašomi lipdėse, klijuojamose ant viršelių. Šis neseniai išgytas katalogas-inventorius tebėra netyrinėtas, todėl nieko tikra nei apie bibliotekos dydį jo rengimo metu, nei apie jos turinį negalėtume pasakyti. Tačiau ypatingą atidą atkreipia vokiškosios dalies klasifikacijos pirmasis skyrius *Bibliothekswissenschaft und Bücherkunde* (Bibliotekininkystė ir knygotyra), akivaizdžiai rodantis V. Gaigalaičio interesus šiems mokslams ir galima metodinį pasirengimą. Jame suregistruoti 1900–1921 m. spausdinti pavyzdiniai Prūsijos landtago bibliotekos katalogų tomai ir ataskaitos apie kasmetinius literatūros išigijimus, skaitytojų aptarnavimo taisyklės, Vokietijos viešųjų bibliotekų steigimo, vadovavimo ir katalogavimo vadovai. Nesunku suvokti, kad iš jų perimta „Sandoros“ bibliotekos fondo klasifikavimo schema ir bibliotekinio darbo patirtis.

Naujas rankraštinis katalogas pradėtas sudarinėti apie 1935 metus. Dabar jis laikomas Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne, mikrofilmas yra autoriaus rinkinyje, kopija iš mikrofilmo – Mokslų akademijos bibliotekoje. Tai didelės apimties rankraštinis informacinis veikalas. Jame užregistruota apie 7000 knygų ir 250 periodinių leidinių įvairiomis, bet daugiausia lietuvių ir vokiečių kalbomis. Katalogas taip pat sudarytas dalykiniu principu, sudėtingas, kiek klaidinantis dėl įrašų dubliavimo. Sprendžiant iš įvairiomis rašysenomis darytų minėtų katalogų įrašų ir kai kurių šaltinių galima neklystant teigti, kad V. Gaigalaitis biblioteką tvarkė ne be talkininkų, ypač žmonos, paramos. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse biblioteki-

ninko ieškoma dedant skelbimus į spaudą: *Dėl pasidarbavimo prie „Sandoros“ knygyno Klaipėdoje ir sutvarkymo laikraščių privaloma žmogaus, šiek tiek apsipažinusio mūsų rašliava* [26]. Į juos atsiliepta. Kiek yra žinoma arba nujaučiama, talkininkų pareiga buvo užtikrinti bibliotekos ir skaitytojų ryšį, tačiau jos vadyba, materialinis aprūpinimas, turinio formavimas, tikslo ir uždavinių įgyvendinimas buvo savanoriška V. Gaigalaičio teisė ir pareiga. Jis tapatinosi su savo kūriniumi ir jį savinosi. Susirašinėdamas su interesantais, laiškų autorius dažnai „Sandoros“ bibliotekos net neminėdavo: *knygos mano nuosavybėje* [5, 1r], *mano knygynas* [7, 5r], *aš sutinku parduoti* [6, 3r] ir pan. Susireikšmindamas ir prasilenkdamas su visuomenės autoriteto elgesio norma, visas draugijos knygas paženklino antspaudu „Sandoros“ Knygynas // *surinktas Dr. GAIGALAIČIO* // ... *Nė .....*, o vežamas į Kauną – *Lietuvos Evangelijų Konsistorija* // *Gaigalaičio Knygynas* // *Nr. ...* Tai erzino oponentus. V. Gaigalaičiui pasitraukus iš prezidento pareigų, konsistorijos tarnautojai uoliai braukė bibliotekos kūrėjo savireklamos ženklus ir šalia dėjo naują, kitokio teksto antspaudą.

Bibliotekos suasmeninimas V. Gaigalaičiui lėmė ir atsakomybės našta. Ji labai realiai suvokta. Pokariu biblioteka geromis sąlygomis laikyta privačiame name uostamiesčio Palangos gatvėje (pažymėtame 19a numeriu), jai skirtos nemažos patalpos, nuolat patikimoje draudimo bendrovėje drausta dešimties tūkstančių litų suma, atvertos durys tyrėjams, talkininkams ir skaitytojams. Pagaliau, niekada nebuvo neigiamos pačios draugijos teisės į ją. Jau neišvengiamos tragedijos akivaizdoje, likus vos dviem savaitėms iki hitlerinės Vokietijos invazijos, „Sandoros“ pirmininkas 1939 m. kovo 9 d. draudimo bendrovės „Lietuvos Lloydas“ Klaipėdos skyriuje pasukutinį kartą metams prailgino knygų draudimą [14, lap. 2]. Galbūt tai buvo labai įžvalgus žingsnis. Okupacinė valdžia konfiskavo ne tik V. Gaigalaičio namus, bet ir „Sandoros“ knygyną ir prieglaudą su žeme, tačiau biblioteką, optavus Lietuvos pilietybę, leido išsivežti į Kretinę. Čia veikiai užgriuvusios sovietinės okupacijos sąlygomis jos išlaikyti nebebuvo galima. 1940 metų rudenį, spalio mėnesį, iš Kretingos pasklido V. Gaigalaičio laišakai, kviečiantys įsigyti knygų ir laikraščių. Kauno universiteto bibliotekos direktoriui V. Biržiškai siūlyta apie 2000 įvairių leidinių lietuvių ir vokiečių kalba, senųjų Lietuvos žemėlapių [8, lap. 6r], J. Kirliui – dėžės bibliofilinių retenybų [9], į Lietuvą pasitraukusiems „Sandoros“ nariams – ko tik pageidautų nemokamai. Paprūsės evangelikų liuteronų kunigai naudojos proga apsirūpinti teologijos literatūra. Jie pagrįstai nuogąstavo: *Dabar pas mus juk iš viso nebebus daugiau įmanoma įsigyti teologinių knygų* [11, lap. 1v]. Deja, valstybės ir likimų griūtis akivaizdoje žmonės galvojo ne apie Kretingoje įstrigusios bibliotekos gelbė-

jimą. Kiek žinoma, daugiausia, apie 300 vertingų knygų ir nemaža retesnių laikraščių komplektų, nebrangiai nupirko tik Lietuvos centrinė biblioteka.

Spaudos leidyba ir platinimas. V. Gaigalaitis įgijo turtingą spaudos leidybos ir platinimo patirtį. Ji sukaupta per kelias esminėmis pervartomis pažymėtas socialinio ir politinio gyvenimo epochas. Aktyvią spaudos leidybos ir platinimo veiklą lėmė produktyvi kūryba ir atsakingos „Sandoros“ draugijos vadovo pareigos. Tuo metu, kai dienos šviesa išvydo pirmoji V. Gaigalaičio knyga (1904), Mažojoje Lietuvoje klestėjo labai išplėtota ir efektyvi knyginkystės sistema. Joje vyravo įvairių rūšių ir pajėgumo leidyklos, poligrafijos įmonės, knygynai ir knygynėliai, knygriškylos ir kolportazo (išnešiojamosios prekybos) tinklas. Su V. Gaigalaičio spaudos darbu sietinas „Sandoros“ žurnalas „Pagalba“ ir apie 30 neperiodinių leidinių: brošiūrų, nedidelių knygų, iliustruotų lakštinių spaudinių. Kai kuriuos šios jo veiklos epizodus jau esame aptarę straipsnyje apie „Pagalbą“ [49]. Kaip žinoma, ant kojų besistojančios „Sandoros“ leidiniai iš pradžių buvo sutelkti Enzio Jagomasto spaustuvėje Tilžėje. Ji spausdino pirmininko rengiamas knygeles ir „Pagalbos“ numerius, o platino per paštą, knygynėlius ir krautuvėles, kurių savininkai rėmė „Sandorą“. Šiek tiek žurnalo prenumeratorių surado aplinkiniais keliais į JAV išvykęs evangelikų liuteronų kunigas Martynas Keturakaitis.

Nuolatinį skaitytoją turėjo „Pagalba“. Redaguojamas V. Gaigalaičio, žurnalas leidžiamas 20–24 puslapių mėnesiniais numeriais, kurie ir dėl lėšų, ir dėl redaktoriaus laiko stygiaus nuo 1907 m. dažnokai pasirodydavo jungtinėmis knygelėmis (pažymint Nr. 1–3, 2–4, 5–9 ir panašiai). Bendras metinis tiražas vidutiniškai siekė 12–18 tūkstančių egzempliorių. Nuo 1908 m. jungtinio 7–8 numerio sumažinama kaina ir atsisakoma pašto prenumeratorių, nes svarbiausia V. Gaigalaičio spaudos leidybos ir platinimo atrama tapo išaugusi „Sandoros“ draugijos organizacinė struktūra: valdyba ir nariai, o nepriklausomybės laikotarpiu – dar ir draugijos vietiniai padaliniai. Metinių mokesčių sumokėję sandoriečiai leidinį gaudavo nemokamai. Žurnalo leidyba dėl ekonominių sunkumų sutriko po Pirmojo pasaulinio karo (1920–1921 m. net nėjo), tačiau vėliau V. Gaigalaičio pastangomis ir dėl įgyto visuomeninio svorio atsigavo. Dalį redagavimo ir ekspedicijos darbų atliko ketvirtajame dešimtmetyje sustiprėjusio evangelikų liuteronų jaunimo sąjūdžio veikėjai. Paskutinė, jungtinė, knygelė (1/2 numeris) pasirodė 1939 metų vasarį.

Redaktorius negailėjo „Pagalbos“ skilčių knygotyrimo pobūdžio medžiagai. Jis „Naujų knygų“, „Mūsų raštų“, „Į rėdystę atsiųstų raštų“ ir kitokiais pavadinimais dėjo rekomendacinės bibliografijos skyrelį, kuriame anotacijų, recenzijų ar rekla-

mos būdu supažindindavo su naujausia lietuvių autorių arba apie Lietuvą bylojančia literatūra. Žurnale paties V. Gaigalaičio rašyta lietuviškos spaudos tobulinimo, kaimo gyventojams prieinamų bibliotekėlių organizavimo, skaitymo veiksmingumo didinimo, lotyniško raidyno įvedimo klausimais. Šios publikacijos dažniausiai skambėjo nerimo ir kritikos tonu. Susirūpinimą kėlė silpstantis tautinis atsparumas ir besitraukianti lietuviybės raiškos erdvė. Pirmojo pasaulinio karo metais tapo aktualu aprūpinti tikybine lektūra karius, ypač stovyklose sutelktus karo belaisvius iš abiejų Lietuvos pusių. Jiems „Pagalbos“ numerių pluoštai buvo nemokamai siunčiami vos gavus prašymą ar tik adresą. Dažnai puslapiuose skelbiami spaudos platintojų vardai ir adresai padėdavo realizuoti kitų „Sandoros“ leidinių tiražus. Apie draugijos leidybos programos vykdymą buvo kalbama kasmetiniame visuotiniame narių susirinkime perskaitytoje pirmininko ataskaitoje. Padėtis liko grėsminga net ir išsprūdus iš prūsios valdžios globos. Klaipėdos krašto lietuvių spaudos leidybos problemas V. Gaigalaitis tiksliausiai suformulavo 1925 m. rašytame straipsnyje „Mums reikia daugiau knygų“ [34]. Anot autoriaus, jas lėmė: 1) vienpusiškas leidžiamos literatūros repertuaras, sudarytas daugiausia iš tikybinų knygų, 2) ekonominiai sunkumai, dėl kurių krito privačių leidėjų suinteresuotumas ir vartotojų perkamoji galia, 3) konfliktas, kilęs iš poreikio naujai suredaguoti tikybinus leidinius ir gyventojų noro *vislab „prie senovės“ palikti*, 4) smukusi poligrafinio darbo kultūra, 5) klaipėdiškių nenoras skaityti spaudą lotyniškuoju raidynu ir leidinių gotikiniu raidynu trūkumas, savaime vedantis prie vokiškos literatūros vartojimo, 6) naujų vadovėlių mokykloms stoka. Sprendžiant šias problemas, V. Gaigalaitis siūlė: 1) išplatinti E. Jagomasto leidykloje užsilikusias šviečiamojo turinio literatūros atsargas, 2) aprūpinti jaunimą naujais istorijos, literatūros, geografijos, matematikos ir kitais vadovėliais, 3) leidybai gauti valstybės ir privataus kapitalo paramą, 4) leidyboje dalyvauti organizacijoms, taip pat ir „Sandorai“, 5) tikinės literatūros leidyboje orientuotis į visos Lietuvos evangelikus. Straipsnyje nurodyti ir pirmieji leidybos pasiekimai. Palankiai įvertinta ką tik išėjusi Agluonėnų mokytojo Jono Purvino parengta *Evangeliška Tikybos Knyga Klaipėdos Krašto mokykloms* (1924).

Savo ir „Sandoros“ leidinių platinimą V. Gaigalaitis sutelkė draugijos knygyne. Jis pradėjo veiklą 1910 m. kukliomis atsargomis, baigė turėdamas pagrindinę parduotuvę uostamiestyje su skyriais Šilutėje ir Pagėgiuose. Dėl laikinų ekonominių sunkumų per Pirmąjį pasaulinį karą knygnas kooperavosi su Lietuvišku jaunimo sąjungos knygynu Tilžėje, pokariu net buvo parduotas ir vėl atkurtas, tačiau draugija niekada nenutraukė smulkiosios prekybos nors ir iš rankų. Svarbi atrama buvo

draugijos leidinių platintojai: miestelių ir bažnytkaimių kioskininkai, bažnyčių varpininkai ir „Sandoros“ aktyvistai. Jie su draugijos vadovybe privalėjo atsiskaityti tik pardavę prekes. V. Gaigalaitis išnaudojo ir išnešiojamosios prekybos pranašumus. Uolūs ir sąžiningi „Sandoros“ rėmėjai už atlyginimą ir iš idėjos pėsčiomis, dviračiais ir vieninkiais vežimaičiais nuolat keliavo po kraštą, aplankydami kiekvieną kaimą ir net kiemą. Į Paprūsę knygas traukė Jurbarko, Kretingos ir Tauragės knyginkai. Žemaičių Naumiesčio, tada oficialiai pervadinto Aleksandrovskoje, mažos spaustuvelės savininkas Frydrichas Megnis 1911 metais norėjo prekybai įsigyti kelių pavadinimų V. Gaigalaičio knygelių ir derėjosi dėl nuolaidų. Vien *Evangeliškų Surinkimų Lietuvoje* jis pageidavo 300–350 egzempliorių [15]. Paprūsės evangelikų liuteronų bendruomenė buvo gausi ir imli tikybinei literatūrai, nors raštingumu mažlietuviams ir neprilygo.

Pasiūlą lėmė draugijos tikybinė ir tautinė orientacija. Be evangelikų literatūros, knygynas ir provincijos prekyautojai gyventojams siūlė grožinės, mokslo populiarinimo, informacinės literatūros, vadovėlių ir kalendorių. „Sandoros“ knygynas buvo viena iš nedaugelio uostamiesčio įstaigų, rinkusi prenumeratą ir platinusi *Lietuviškąją enciklopediją*. Nuo XIX amžiaus lietuvių ir vokiečių kalbomis buvo leidžiami meniniai konfirmacijos dienos atminimo paveikslai su įkomponuotais teksta is ir blankais jaunuolio vardui, konfirmacijos laiko ir vietos duomenims įrašyti. Pirmą kartą V. Gaigalaitis tokį taikomojo meno lakštinį spaudinį lietuvių kalba išleido 1905 metais kunigaudamas Priekulėje. Lietuvių visuomenė jį sutiko palankiai. Tilžiškės „Naujos lietuviškos ceitungos“ korespondentas pageidavo, kad dar būtų išleista ir *lietuviškų šprūkelių, stuboj pakabinamų* bei *lietuviškų laiminimo kortelių* [44]. Dėl V. Gaigalaičio patriotinės iniciatyvos kilo konfliktas: vietos dvarininkas Kurtas Sperberis kunigą įskundė konsistorijai. Jos kur kas tolerantiškesnis prezidentas draudžiamos lietuviškumo propagandos neįžvelgė, nes tokie spaudiniai nelaikyti oficialiais dokumentais ir nesikirto su Prūsijos įstatymais [27, 38]. „Sandoros“ pirmininkas gerai suvokė smulkiosios spaudos privalumus ir jos sklaidos galimybes. Jis veikiai išleido ir pradėjo platinti santuokos dienos atminimo meninį blanką [36], vienas pirmųjų Mažojoje Lietuvoje – atvirukus su lietuviškais užrašais. Paklausą taip pat turėjo minėtosios *naminės žegnonės* – meniškai apipavidalintos sienos lentelės su spausdintomis sentencijomis iš Biblijos, giesmynų ir pamokslų knygų. Klaipėdos krašto laikais draugijos knygynas siūlydavo nemažą pasirinkimą – iki dešimties tokių *naminių žegnonių*, kainuojančių nuo 40 centų iki 4,5 lito [41]. Kainą lemdavo lentelės medžiagos ir apipavidalinimas: kartonas, veliūrinio popieriaus danga, auk-

su spaustos raidės, spalvoti piešinėliai ir gėlių girliandos. „Sandoros“ vadovo pastangomis tarpukariu buvo išleista naujų konfirmacijos ir, atrodo, sutuoktuvių dienos atminimo meninių blankų, taip pat įvairaus siužeto atvirukų su lietuviškais tekstais. Iniciatyvą rėmė ūkininkas Jonas Birškus, laiškanėšys Endrikis Šadagys ir kiti draugijos nariai, lietuviai knyginkai Jonas Molinius ir Jonas Liudvikas Sakutis [16]. Lietuviškoji vaizdinė medžiaga plačiai sklido visoje Mažajoje Lietuvoje, teikdama etninio pobūdžio akcentų namų aplinkai ir palaikydama gyventojų tautiškuomo dvasią. Gaila, laiku nesusizgribus, tokių vaizduojamojo meno ir dokumento dermės smulkiųjų spaudinių išsamiai nesukauptė nė viena Lietuvos biblioteka ar muziejus. Tik nedidelį jų rinkinį turi šių eilučių autorius.

Rankraštinio ir spaudos paveldo globa. Profesinis kultūros paveldo vertės suvokimas atėjo ne iš karto. Per dešimtmečius paskatų teikė ir akiratį formavo pažintis su turtingu draugijos „Prussia“ muziejumi, bendradarbiavimas kuriant Lietuvių literatūros draugijos lietuviškąjį namą-muziejų Jokūbinės parke Tilžėje, pačiam organizuojant lietuvių tautodailės ir etnografijos parodas Berlyne. Pirmininko iniciatyva ir pastangomis nuo 1912 m. kartu su „Sandoros“ biblioteka telkiama ir muziejinių daiktų rinkliava. Joje vyravo etnologinis paveldas. V. Gaigalaitis buvo Klaipėdos krašto muziejaus draugijos pirmininkas ir muziejaus vadovas nuo pat įsteigimo 1924 metais. Iš pradžių jos valdybą partnerystės principu sudarė lietuviai ir vokiečiai, tačiau vėliau pastarieji pasitraukė. Perspektyviam bendradarbiavimui sutrukdė politinių jėgų sukeltas visuomenės supriešinimas [19, 169–170]. Muziejui daug eksponatų surinko Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnazijos moksleiviai ir įvairių krašto vietų jaunesni mokytojai, savo žemės valdose užtiktus istorinių laikų radinius dovanoję ūkininkai. Vasaromis paveldo telkėjai vykdė žvalgymus ir archeologinius kasinėjimus. Muziejaus vadovų rašte gubernatūrai, parengtame 1935 m. liepą, nurodyta, kad fonde iš viso esama apie 1510, spaudinių skyriuje – 156 eksponatai [56, 4; 19, 109]. Jų rūšis, įsigijimo laiką ir šaltinius gana tiksliai parodo inventorinis žurnalas [13]. Tiems laikams būdingoje didelio formato raštvedybos knygoje su antraštiniu lapu abiem krašto kalbomis „Klaipėdos Krašto Muzejaus Dienŷnas–Tagebuch des Landesmuseums in Memel“ fondo papildymai registruoti nuo 1931 m. kovo 11 d. iki 1939 m. kovo 12 d. Paskutinis įrašas pažymėtas 1560 numeriu, tačiau jis nerodo tikrojo eksponatų skaičiaus. Mat numeracija nėra nuosekli (greičiausiai sąmoningai padaryta didelė spraga tarp 117 ir 428 įrašų) ir kruopšti (kartais vienu įrašu užregistruota keletas ar keliolika monetų, archeologinio paveldo ir kitokių radinių). Aplenkdami tai, kas mūsų tyrimui nėra pirmo svarbumo, pažymėsime rankraštinio

ir spaudos paveldo vertę. Jį sudarė pirmojo pobaudžiavinio dešimtmečio Prūsijos valdžios išduoti žemės nuosavybės dokumentai, grafiniai, piešti ir tapyti paveikslai, žemėlapiai, periodikos komplektai ir pavieniai numeriai, tarpukario lietuvių, latvių ir vokiečių mokslininkų etnologijos, archeologijos ir istorijos veikalai. Retenybių, kurios galėjo tapti centriniu ekspozicijos akcentu ir lankytojų traukos objektu, buvo nedaug. Didžiausią pažintinę, mokslinę ir kultūrinę vertę turėjo iš ūkininko Grobšto už 10 litų pirktą 1600 metų vokiška Biblija, nežinia iš ko įsigytas Casparo Henenbergerio Prūsijos žemėlapis vienas iš XVII amžiaus leidimų, Helenės Rudat padovanotas XIX amžiuje litografuotų 15 Klaipėdos vaizdų komplektas. Lietuvių spaudos paminklams skirtini iš Šiaulių pastoriaus Kuppferio už 20 litų pirktas Christiano Gottliebo Mielcke's lietuvių kalbos vadovėlis *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800) ir klaipėdiečio Hanso Trakio dovanotas laikraščio „Kaimynas“ 1896–1897 metų komplektas.

Negausus muziejinių rankraščių, ikonografijos ir spaudinių rinkinys esant gali mybių jį lengvai papildyti perša prielaidą, kad jo išsamus komplektavimas nelaikytas prioritetu. Greičiausiai tokiam sprendimui įtakos turėjo draugijos pirmininko požiūris. Muziejaus spragą lengvai atsvėrė „Sandoros“ bibliotekos retenybių rinkinys. Spėjimą patvirtina asmeninis V. Gaigalaičio įnašas į eksponatų rinkliavą. Jo pavardė žurnale minima aštuonis kartus. Įrašai liudija, kad draugijos pirmininkas padovanojo vieną archeologinį radinį, vieną gamtos įdomybę – *perkūno strėlę*, susidariusią iš žaibo išlydyto smėlio, du juvelyrinius dirbinius, 1805 metų lietuvišką spintą, sauja metalinių ir popierinių pinigų, vienintelę knygą – vokiečių muziejininkystės informacinį leidinį *Das Westpreussische Provinzialmuseum, 1880–1905*. Jei būtų poreikis ir noras, V. Gaigalaitis būtų be didesnių pastangų sudaręs muziejus spaudos senienų fondą iš „Sandoros“ dubletų ir jam ištikimų sandoriečių – plačiai išsibarsčiusių krašto gyventojų dovanų.

Draugijos ir muziejaus veiklos spartesnei plėtrai trukdė visuomenės, savivaldybės ir centrinės valdžios paramos, lėšų ir tinkamų patalpų stygius. Tačiau matomi ir apčiuopiamos pažangos pėdsakai. Klaipėdos lietuviškosios visuomenės pastangomis 1936 metais patvirtinamas Vytauto Didžiojo muziejaus statybos projektas, 1938 metais draugijos valdybai pavyko įsigyti naujų ekspozicijos baldų su stiklo vitrinomis ir darbo priemonių, praplėsti patalpas. Patobulintas muziejus, net ir stokodamas didesnės eksponatų įvairovės ir kiekio, jau pajėgė pačiais bendriausiais bruožais pavaizduoti krašto istorijos raidą. Valdybos pirmininkas ir nariai daug prisidėjo, kad nuolat didėtų jo pažintinė ir ugdomoji svarba.

Perspektyvią draugijos veiklą nutraukė nacionalsocialistinės Vokietijos įvykdyta aneksija. Hitlerinei kariuomenei užėmus Klaipėdą, muziejus buvo uždarytas. Vie-
nais duomenimis, naciai fondą išvežė [52, 50], kitais – tiesiog išblaškė. Tik menki
likučiai, tarp jų ir eksponatų registracijos žurnalas, nežinia kieno ir kaip buvo išsau-
goti ir sovietiniu pokariu pateko į dabarnykščio Mažosios Lietuvos istorijos muzie-
jaus pirmtako Klaipėdoje saugyklą [56, 6]. Tikrosios prieškarinio fondo lemties
nežino ir patys muziejininkai.

Papildant „Sandoros“ biblioteką lietuviškosios spaudos paveldu kaizerinės Vo-
kietijos valdymo laikais, V. Gaigalaitis retokai išnaudojo „Pagalbos“ skiltis. Padėtis
keitėsi pradėjus bendradarbiauti su V. Biržiška ir šiam rodant vis didesnę dėmesį
draugijos sukauptam senųjų leidinių fondui. Žurnale dedamuose skelbimuose pa-
brėžiama būtinybė rinkti *senovės lietuviškas knygas*, kad būtų išsaugotos ateičiai
[35]. Antai vienas žmogus pasiūlęs įsigyti J. Bretkūno *miškyges iš 1591 metų*, tačiau
ieškoma ir daug vėlesnių, šimto ir mažiau metų amžiaus knygų. Visų jų reikia turėti
bent po vieną egzempliorių. Apie turimas relikvijas buvo prašoma pirma pranešti
atvirlaiškiu. Už bibliotekai reikalingas knygas „Sandoros“ vadovas siūlė atlygį pini-
gais. Įtaigūs raginimai, grįsti supratingumo ir materialinio suinteresuotumo žadini-
mu, buvo veiksminga viešųjų ryšių priemonė. Biblioteka ir pati sparčiai kamšė savo
fondo spragas, ir pagal galimybes talkino laikinosios sostinės mokslininkams bei
studentams.

Kai susidorojimo grėsmė prispyrė vykti į Vokietiją, V. Gaigalaitis daug knygų
nugabeno į patikimų kretingiškių (Bruzdeilino, Kavolio ir kitų) sodybas, kur dalis
jų per karą sudegė [59, 143], dalį pats išsivežė, visa kita paliko saugoti nacių trem-
tiniui, taip pat Kretingoje prieglobstį radusiam evangelikų liuteronų kantoriui, vė-
liau kunigui Ansui Baltriui. Deja, jų bibliotekos kūrėjas niekada nebeišvydo. Lai-
mingesnis likimas laukė į tremtį iškeliavusių apie 1750 pavadinimų knygų ir periodi-
nių leidinių, daugiausia lietuvių, šiek tiek vokiečių ir latvių kalbomis. Jie buvo uni-
versalaus turinio, atspindintys visus dešimtainės klasifikacijos skirsnius. Tarp knygų
vyravo lietuviškoji ir lituanistinė istorinė, kultūrologinė ir grožinė tarpukario litera-
tūra. Mažajai Lietuvai skirtini Lietuvių literatūros draugijos leidiniai, bibliotekos
kūrėjui svarbesnės periodikos komplektai, kai kurie XIX amžiaus, daugiausia vers-
tiniai religiniai asketiniai ir didaktiniai raštai. Turimomis, tačiau ne visai patikimo-
mis žiniomis, J. Bretkūno *Postilla*, biblijos ir kiti senieji XVI–XVIII amžiaus spau-
diniai liko Lietuvoje. Neabejotina, kad V. Gaigalaitis į Reichą gabenosi tai, ką vylėsi
panaudoti darbams arba bent atsiminimams rašyti. Įvykiams tėvynėje stebėti per

visus karo metus kažkieno rūpesčiu nuolat gaudavo Klaipėdos vokiškus ir Lietuvos okupacinės valdžios leidžiamus lietuviškus laikraščius. Taigi, profesorius informacine prasme neliko visiškai izoliuotas.

Testamente V. Gaigalaitis įžvalgiai numatė bibliotekos grąžinimą į tėvynę: teologinė literatūra turėjo tekti konsistorijai, pasaulietinė – Vytauto Didžiojo universitetui. Jo valia išsipildė dar negreit. Našlė ir jai talkinę giminės 1956 m. knygas ir periodiką deponavo valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje, prie kiekvieno spaudinio viršelio priklijavę lipdę su įrašu lietuvių ir vokiečių kalbomis: *Iš Prof. D. D-ro Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) Nepriklausomos Lietuvos Kauno Universiteto Bibliotekai užrašyto knygų rinkinio*. Iš pradžių depozitas buvo laikomas Marburge, vėliau – Berlyne, žinomas baltistas Jochenas D. Range jį kartu su vokiečių kalbininko Eduardo Hermanno asmeninės bibliotekos baltistikos leidiniais bibliografiškai aprašė 1980 m. paskelbtame kataloge [20]. Kiekviena V. Gaigalaičio palikimo pozicija atpažįstama pagal bibliotekinę signatūrą, į kurią įeina raidės *Ggl*. Nuo katalogo paskelbimo depozitas tapo prieinamas ir Lietuvos retrospektyviosios bibliografijos rengėjams, knygotyrininkams. Jo retenybių kopijas arba mikrofilmus atsiųsdavo bibliotekos darbuotojai.

Atgavus nepriklausomybę, minėtoji valstybinė Prūsijos kultūros paveldo biblioteka įvykdė velionio valią ir palikimą 1997 m. perdavė Lietuvai [57; 58]. Deja, tėvynėje moralumui ir teisei nusižengta: kultūros ir mokslo vertybės perduotos ne testamentu autoriaus nurodytiems paveldėtojams. Tad suprantama, kad prie šios problemos anksčiau ar vėliau teks grįžti ir klaidą ištaisyti. Taip pat teks spręsti ir kai kuriuos kitus klausimus. Ypač aktualu sužinoti, kur yra atsidūrusios „Sandoros“ bibliotekos retenybės ir kodėl Prūsijos kultūros paveldo biblioteka negrąžino didoko skaičiaus leidinių. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos darbuotojai gautas knygas ir periodiką žymėjo minėtame J. D. Range's kataloge, todėl matyti, kad trūkumą sudaro apie 120 pozicijų. Atsakymui į šiuos ir kitus klausimus reikia nuodugnaus ir kitokio pobūdžio tyrimo.

Kartu su biblioteka V. Gaigalaitis išsivežė ir svarbiausią „Sandoros“ bei asmeninio archyvo dalį. Jo likimą svetur yra tyręs ir Vokietijos baltistų mokslo darbuose 1985 m. aprašęs Povilas Reklaitis [59]. Anot autoriaus, našlė archyvo visumos neišsaugojo. Dalis liko jos žinioje, dalis patikėta 1946 metais Fuldoje įkurtos Mažosios Lietuvos tarybos Spaudos komisijai, vėliau, gėstant Vakarų Vokietijoje įkurtoms mažlietuvių organizacijoms, rankraščiai ir dokumentai sklido į Šveicariją ir JAV. Kai kurie svarbesni dalykai buvo paskelbti išeivių periodikoje, spaudai rengti ir „Atsi-

minimai“, tačiau darbas nebaigtas. Šiek tiek rankraščių našlė susigražino prieš pat savo mirtį 1966 metais. Galiausiai visa, kas buvo jos rankose, po mirties atiteko V. Gaigalaičio sūnėno, Dotnuvos žemės ūkio akademijos profesoriaus Valterio našlei Rūtai Gaigalaitienei. Pasinaudojęs kvietimu, šių eilučių autorius pabuvojo jos namuose Štromberge ir susipažino su archyvo liekana. Jos apžvalga kartu su pluoštelio vertingesnių rankraščių ir nuotraukų paskelbta „Mažosios Lietuvos“ laikraštyje [50]. Iš Vakarų Vokietijos į Šveicariją patekęs V. Gaigalaičio palikimas Lietuvon grįžo su gausiu diplomato, išeivijos politiko ir spaudos darbuotojo Alberto Geručio (1905–1985) archyvu. Jis Vilniaus universiteto bibliotekai pradėtas perduoti dalimis dar sovietmečiu. Susipažinus su gautos medžiagos apyrašu matyti, kad archyve (pavadintame 155 fondu) yra trylika V. Gaigalaičiui priklausiusių bylų. Rankraštinį ir spausdintų dokumentų amžius aprėpia 1914–1946 metus, o bylų apimtis – nuo 17 iki 550 lapų. Tai itin vertinga V. Gaigalaičio biografijos ir „Sandoros“, sykiu – ir Mažosios Lietuvos istorijos medžiaga. Joje yra turto nuosavybės, Evangelikų liuteronų bažnyčios, konsistorijos, draugijos veiklos, spaudos platinimo rankraštinį ir rašomąją mašinėlę spausdintų dokumentų. Kai kurie jų skirtini Mažosios Lietuvos knygos istorijos šaltiniams.

Lietuvoje taip pat esama medžiagos, kuri jos niekada nebuvo palikusi. Šis archyvinis paveldas sutelktas didžiųjų mokslinių bibliotekų rankraštynuose ir pas privačius asmenis. Daugiausia tai profesoriaus laišakai amžininkams, rašyti iki pat antrosios sovietinės okupacijos pradžios 1944 m. vasarą. Kai kas bus pasklidę iš „Sandoros“ turto, palikto A. Baltriui saugoti Kretingoje. Tolesniems V. Gaigalaičio tyrimams labai praverstų informacinė rodyklė, sujungianti tarptautiniu mastu išblaškytą medžiagą.

Knygotyrinė terminija. Savitą knygos mokslo paveldą sudaro V. Gaigalaičio publikacijose ir rankraščiuose vartota terminija. Sąvokinės kalbos problema spręsta dvejopai. Vokiškoje knygoje *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* (1904) laisvai vartojama norminė XX a. pradžios vokiečių mokslo kalba, lietuviškame vertime *Evangeliški surinkimai Lietuvoje* – laikraštinės kalbos žargonas, grįstas visai Mažosios Lietuvos lietuviškai spaudai įprastiniu tarmės, sveltymybių ir vokiečių sakinio sintaksės mišiniu. Tuomet, kai atitikmenų nerasdavo arba nesugebėdavo sukurti, autorius tekstą praleisdavo. Todėl iš vertimo iškrito ir žinia apie *akrostichą* sakytojui Jokūbui Ašmonui dedikuotoje giesmėje.

V. Gaigalaitis neabejotinai gerai žinojo ir vartojo XIX–XX a. sąvartoje jau nusistovėjusius visus svarbiausius vokiečių knygotyros, knyginkystės ir biblioteki-

ninkystės terminus. Jo rankraščiuose ir publikacijose, datuotinuose laikotarpiu iki 1923 metų, yra tokių žodžių kaip *Bücherkunde* (knygotyra), *Handschrift* (rankraštis), *Handschriftverzeichnis* (rankraščių rodyklė), *Bücherverzeichnis* (knygų rodyklė), *Schreiber* (raštininkas, knygų nurašinėtojas), *Übersetzer* (raštų, knygų vertėjas), *Orthographie* (rašyba), *Folioband* (foliantas), *Titel* (antraštė), *Holzdeckel* (medžio lentų viršelis), *Pressung* (viršelio įspaudai), *Exemplar* (egzempliorius), *Band* (tomas), *Teil* (knygos dalis), *Blatt* (lapas), *Inhalt* (turinys), *Bibliothekswissenschaft* (bibliotekininkystė), *Bibliothek* (biblioteka), *Volksbibliothek* (liaudies biblioteka), *Bibliotheksordnung* (bibliotekos taisyklės), *Lesezimmer* (skaitykla), *Benutzungsordnung* (naudojimosi taisyklės), *Katalogisierung* (katalogavimas), *Presse* (periodinė spauda), *Presbyteriologie* (presbiterinis veikalas), *Erbauungsbücher* (dvasiškos knygos), *Literärgeschichte* (literatūros istorija), *Sammelwerk* (veikalų rinkinys), *Encyklopädien* (enciklopedijos), visų pagrindinių leidinių tipų ir rūšių, bibliografinių visetų (*lettonica, lituanica, polonica, prussica, russica*) pavadinimai. Šis terminijos arsenalas buvo sukauptas ir vartojamas iš mokslinio darbo patirties ir ryšių, asmeninėje ir „Sandoros“ bibliotekoje sukauptos specialiosios literatūros, tiesioginio bendravimo su leidėjais, spaustuvininkais, knyginininkais, bibliotekininkais ir kitais knyginkystės specialistais.

Trukdžiai tarp mokslo pažangos ir gimtosios kalbos uždarumo buvo įveikiami ir lietuviškos knygotyrinės terminijos įvaldymas vyko dviem etapais. Orientacija į Mažosios Lietuvos lietuvių skaitytoją iki Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos vertė V. Gaigalaičių nenutolti nuo periodinės spaudos įtvirtinto regioninio interdialekto. Ypač jaučiama religinės raštijos įtaka. Jo terminų žodyne vyrauja tokie leidinių rūšių įvardijimai kaip *Spaustos knygos* (spausdinta knyga), *Nurašytas exemplaras* (rankraštinė knyga), *Sūrašas* (informacinis veikalas, kūrinys), *Raštai* (raštai, visi kūriniai), *Mokslinės knygos* (mokslo knyga), *Nūbažnos knygos* (tikibinė knyga), *Bybelės, Šventas raštas, Šventraštis* (Biblija), *Bibelijų išguldymas* (Biblijos vertimas), *Giesminės, Giesmių knygos, Giesmių knygėlės, Giedamosios knygos* (giesmynas), *Psalmų knygos, Pasalminės knygos* (taip apibendrintai vadinti visi K. E. Mertikailčio giesmyno *Visokios naujos giesmes, arba Evangeliški psalmi* leidimai), *Maldų knygos* (maldaknygė), *Katgismas, Katgismos* (katekizmas), *Mišių knygos, Mišknigos, Mišknigės* (pamokslų knygos), *Gromata* (laiškas), *Valnybės gromata* (leidimas nekliudomai ką veikti), *Maldos gromata* (prašymas), *Fybelis* (elementorius), *Kalbamokslis, Gramatika* (kalbos vadovėlis), *Žodynas* (žodynas), *Nusidavimų knygos* (istorijos knyga arba veikalas), *Kalendros* (kalendorius). Gana lengvai priimtas (bene „Aušros“ nuopelnas) bendrinės kalbos naujadaras *Laikraščiai* buvo apibendrinamasis peri-

odinių leidinių pavadinimas. Kalbant apie konkretų leidinį, dažniausiai vartotas terminas *Laiškas* arba *Laiškelis* (vokiško *das Blatt* vertimas), kitais atvejais reiškęs ir spaudinio lapą, ir puslapį (pastaruoju atveju rašyta su skaičiumi). Daugiausia regiono kalbos tradicija remtasi ir apibūdinant leidinių struktūrą. V. Gaigalaičiui buvo įprastos tokios sąvokos kaip greta vartojama *Prikalba* ir *Priekalba* (pratarmė), *Giesmė* ir *Giesmelė* (taikoma ir tikiybiniams, ir pasaulietiniams eilėms), *Perkšmelis giesmės* (iš vok. *Vers* – eilės; šį žodį lietuviai, neturėdami garso *f*, tarė *pers*), *Liaupsės* (giesmės), *Notos* (natos), *Knigų įtalpa* (turinys), *Perskirimai* (skirsniai), *Skaitytinės* (raidės, raidynas; pavyzdžiui, *lotyniškos skaitytinės*), *Paveikslas* (ilustracija), *Luobai* (viršeliai). Sąvokos *Rankraštis*, *Raidės*, *Knigynas*, *Spauda*, *Spaustuvė*, *Knigriškykla*, *Laida*, *Išleidimas*, *Išleidimai* laikytinos prigijusios bendrinės kalbos norma, tačiau keblumų sudarė rečiau pasitaikančios sąvokos *biblioteka* ir *archyvas*. Jas dažniausiai bandyta keisti universaliuoju žodžiu *Knigynas* (rečiau – *Kniginỹčia*) arba fraze su šiuo žodžiu. Palyginimui galime pateikti teksto fragmentus iš minėtojo V. Gaigalaičio veikalo vokiečių ir lietuvių kalbomis: originale rašoma *Der erste Archivar der Bruder-Unität, von Ranzau, berichtet...* (p. 3), vertime – *Pirmasis Waldytojas Knygyno Brolių Draugystės, Pons v. Ranzau, pasakoja ...* (p. 6). Autorius ypač sureikšmino žodžio *Knigininkas* prasmę. Juo dažnai buvo vadinami visi knyginkystės verslo dalyviai (leidėjas, spaustuvininkas, knygų prekybininkas ir knygrišys), nors autorius gerai žinojo ir tiesioginius šios profesijos pavadinimus. Be to, knygotyros interesams artimą profesinę veiklą ženklino tokios sąvokos kaip *Išleistojis* (leidėjas), *Spaustuvės apturėtojis* (savininkas), *Rėdytojis* (redaktorius), *Raštininkas*, *Rašėjas* (veikalo autorius), *Eilininkas* (poetas; kalbant apie Kristijoną Donelaitį ir Georgą Sauerweiną), *Giesmininkas*, *Taisytojas* (giesmių autorius, poetas). Dėl rišlaus teksto ir minties sklandumo V. Gaigalaitis vartojo daug knygotyros žodynui skirtinų veiksmažodinių formų ir frazeologizmų. Jo publikacijose itin dažnai kartojosi šių dienų nesulaukę pasakymai: *Aprašyti* (parašyti), *Atspausiti*, *perspausti* (išspausdinti), *Giesmes sutaisyti* (giesmes arba eiles rašyti), *Išduoti knygą* (išleisti knygą), *Pagatavyti knygą* (išspausdinti), *Knigos pasiplatino* (pasklido), *Perstatyti*, *perversti knygą* (knygą versti į lietuvių kalbą), *Permėginti* (tikrinti knygos rankraštį), *Pertaisyti*, *perveždėti*, *peržiūrėti knygą* (redaguoti, taisyti, atlikti knygos teksto patikrą), *Prisiskaityti* (pasiskaityti), *Rėdyti* (redaguoti), *Sutaisyti* (parašyti, sukurti giesmių, parengti pamokslų knygą). Kai kurių knygotyrynės kalbos frazių semantika buvo klaidinanti. Pavyzdžiui, minint *Knigų atspausdinimą* arba *Knigų išdrukavodinimą* omenyje turėta ne spaustuvininkų, bet knygų rengėjų spaudai, pirmiausia vertėjų ir kompiliatorių, veikla. *Nurašytas exemplaras* reiškė knygų nuorašą, naudotą dėl spausdintų knygų stokos.

Vertinant V. Gaigalaičio ankstyvuosius knygos istoriografijos darbus terminologijos požiūriu, kertinėmis sąvokomis lieka *Rašliava* ir *Knygos*. Pirmoji yra savotiška mįslė, nes žodžių *Rašliava* ir net *Raštija* Mažosios Lietuvos lietuvių leksikoje nebuvo. Atsakymo galbūt vertėtų ieškoti Jono Šliūpo redaguotos „Aušros“ puslapiuose ir ypač jo knygoje *Lietuvizski Rasztai ir Rasztininkai* (1890). Jos autorius vartojo sąvokas ir *literatūra*, ir *rašliava*, tačiau semantikos požiūriu laikė lygiavertėmis. Tilžėje spausdinta knyga paplito Mažojoje Lietuvoje, ją dar studijų metais išigijo ir V. Gaigalaitis. Jis žodį *Rašliava* taip pat laikė apibendrinančiu ir galbūt bent iš dalies lygiavėčiu *Literatūrai*. Šioks toks šio teiginio įrodymas gali būti citata iš 1908 metų straipsnio: *Profesorius Bezenbergeris iš Karalaučiaus yra sutaisęs raštą apie lietuviškąją rašliavą arba literatūrą ir laikraštje „Die Kultur der Gegenwart“ atspausdinęs* [37]. Vis dėlto kitose V. Gaigalaičio publikacijose *Rašliava* savo prasme buvo artimesnė ne *literatūrai*, bet *raštijai*. Beveik visais atvejais ji buvo vartojama rašto kultūros paveldui apibūdinti. Vėliau *Rašliavos* sąvokos V. Gaigalaitis atsisakė. Apsisprendimą, matyt, lėmė joje išryškėjęs neigiamo arba bent menkinamojo atspalvio vertinimas.

Knygos terminas ir jo deriniai V. Gaigalaičio žodyne labai kaitūs formos požiūriu. Jis publikacijose mirga įvairiomis sinonimų variacijomis, tačiau beveik išimtinai vienintele gramatine daugiskaitos forma. Daugiskaitos tradicija Mažojoje Lietuvoje siekė Martyno Mažvydo laikus. V. Gaigalaičio dažniausiai vartotos sąvokos *Knygos* kitos formos buvo *Knigutės* ir *Knigelės*, sudurtiniuose žodžiuose vartotas dėmuo *knigės* (pavyzdžiui: *Mišknigės*, *Mišknygios*). Nusistovėjusių knygotyros sąvokų stygius vertė ieškoti galimybių žodžio *Knygos* varijavimui su įvairiais pažyminais. Taip dažniausiai buvo apibūdintos leidinių rūšys. V. Gaigalaičio tekstuose pasitaiko ir ilgiausiai Mažosios Lietuvos lietuvių kalboje užsikonservavusių dviskaitos formų, tokių kaip *dvi Kniguti išleisti* (Evangeliški surinkimai Lietuvoje, p. 24) ir *abi Knigi išleido* (Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašliava, p. 14). Autorius, kalbėdamas apie Lietuvos praeitį, vartojo sąvokas *Istorija* arba *Nusidavimai*, tačiau apibūdinimo *knygos istorija*, matyt, dar nežinojo. Raštijos istoriją jis vadino *Rašliaviškais nusidavimais*.

Po 1923 metų įvykių V. Gaigalaičio knygotyrinė leksika ėmė sparčiai modernėti. Neabejotinai jam poveikio turėjo gilėjantys ryšiai su Didžiosios Lietuvos kultūra, akademinis darbas universitete ir nuolatinis sąlytis su intensyviu spaudos srautu normine lietuvių kalba. Tam tikrą kokybinę knygotyros terminų kaitą rodo jau 1924 metų „Sandoros“ bibliotekos katalogas. Jame vartojamos tokios sąvokos kaip *Bibliografija*, *Kalendoriai*, *Knygnai*, *Laikraščiai*, *Maldaknygės*, *Mokymo knygos* (elementoriai, vadovėliai), *Perspaudivimai* (senųjų raštų perspaudai), *Rankraščiai*, *Senovės spaudiniai*

(senosios knygos), *Spauda*, *Tęsiamos mokslinių raštų laidos* (tęstiniai leidiniai), *Žemėlapiai*, *Žodynės knygos* (žodynai). Tiesioginis jų šaltinis buvo bibliotekoje nuosekliai komplektuojami žurnalai „Knygos“, „Bibliografijos žinios“, V. Biržiškos bibliografijos veikalai. Terminijos kaitos pažangą įtvirtino 1935 metais pasirodžiusi V. Gaigalaitis knyga *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos*. Joje vartojamos visos svarbiausios šiuolaikinės knygotyros sąvokos, neatsakant tik tų, kurios buvo būdingos tik mažlietuvių leksikai arba autorius dėl savų sumetimų joms teikė pirmenybę. Tai *Katgismas*, *Mišknųgės*, *Psalmėnės*, *Moralinio turinio knygos* (pastaroji pakeitė anksčiau naudotą asketinės literatūros įvardijimą *kitos nūbažnos knygos*). Jos autoriui padėjo perteikti Mažosios Lietuvos spaudos leidinių viseto savitumą ir sudarė galimybę ginti mažlietuvių dvasinę ir kultūrinę autonomiją. Tačiau knygotyros terminijos V. Gaigalaitis nepraturtino, naudotos sąvokos mokslui naujų galimybių nesuteikė. Jos liko regiono rašto kalbos ir autoriaus mąstymo būdo atpažinimo ženklais.

Išvados. Vilius Gaigalaitis – vienas žymiausių Mažosios Lietuvos spaudos veikėjų, knygos kultūros ugdytojų ir tyrėjų, darniai jungiantis kelias permainingas tautos būties epochas. Organizaciniai įgūdžiai brendo tiesiogiai bendraujant su žymiausiais krašto leidybos, poligrafijos, knygų prekybos darbuotojais, o mokslinė patirtis – tiriant rašto ir spaudos paveldą. Visa tai buvo kūrybingai panaudota sprendžiant aktualias asmeninio ir visuomeninio gyvenimo užduotis. V. Gaigalaitis su knyga visada dirbo *de visu*. Knyga, laikraštis, kalendorius, bet koks kitas spaudinys jam buvo pirminis minčių, sprendimų ir tyrimo šaltinis.

Kūryba, knygos ir visų kitų spaudos rūšių leidybos ir sklaidos veikla turėjo aiškiai apibrėžtą adresatą ir tikslą. Ji gražiai derėjo su V. Gaigalaitis visuomeniniu ir pilietiniu pašaukimu. Jis nuosekliai rėmėsi spauda siekdamas strateginių visuomenės politinio ir dvasinio vadovo tikslų. Gerai pažindamas jos pranašumus ir galimybes, V. Gaigalaitis lietuviškuosius leidinius kryptingai naudojo tautinės bendruomenės telkimui, vidinei komunikacijai ir tautinio tapatumo ugdymui, jos saviškai ir viešiesiems ryšiams. Vienas iš svarbiausių kūrybinio ir intelektualinio paveldo objektų, nekeliančių abejonių dėl išliekamosios vertės, buvo senoji knyga, kuriai apsaugoti būtina taikyti visas įmanomas idėines, materialines ir fizines apsaugos priemonės. Mažosios Lietuvos rankraštinio ir spaudos paveldo išsaugojimą ir ateitį V. Gaigalaitis projektavo kaip savo asmenybės pripažinimo ir idėjų tąsą.

Įteikta 2007 m. kovo mėn.

NUORODOS

NEPUBLIKUOTI ŠALTINIAI

1. BASANAVIČIUS, Jonas. *Laiškas Viliui Gaigalaičiui*. Varna, 1904 m. vasario 6 d. *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 2–1903, lap. 189.
2. GAIGALAITIS, Vilius. Skelbimas apie Simono Daukanto spausdintų veikalų paiešką. „Varpo“ redakcijos gautas 1901 m. spalio 26 d. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 532, p. 107 a.
3. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Mortai Zauniūtei. Priekulė, 1903 m. gruodžio 17 d. *Ten pat*, F 362, lap. 166.
4. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Eduardui Volteriui. Priekulė, 1903 m. gruodžio 17 d. *Rusijos mokslų akademijos archyvas Sankt Peterburge*. Fondas 178, aprašas 2, saugojimo vienetas 70, lap. 1.
5. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1925 m. sausio 5 d. *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. F. 163–375.
6. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1925 m. sausio 13 d. *Ten pat*. F 163–375.
7. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1938 m. rugsėjo 26 d. *Ten pat*. F 163–375.
8. GAIGALAITIS, Vilius. Atvirlaiškis Vaclovui Biržiškai. Kretinga, 1940 m. spalio 16 d. *Ten pat*. F 163–375.
9. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Jonui Kirliui. Kretinga, 1940 m. spalio 15 d. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius*. F 25–362.
10. JANKUS, Martynas. Atvirlaiškis su išgijimui siūlomų leidinių sąrašu. Bitėnai, 1893 m. vasario 6 d. *Ten pat*. F 50–47.
11. KALVANAS, Jonas Viktoras. Laiškas Viliui Gaigalaičiui. Tauragė, 1940 m. spalio 21 d. *Ten pat*. F 50–50.
12. KIRLYS, Jonas. Laiškas Viliui Gaigalaičiui. Kaunas, 1932 m. kovo 2 d. *Ten pat*. F 50–52.
13. Klaipėdos Krašto Muzejaus Dienynas – Tagebuch des Landesmuseums in Memel: [Klaipėdos krašto muzejaus inventorinis žurnalas. 1931 03 11–1939 03 12 įsigytų eksponatų registraciniai aprašai]. *Mažosios Lietuvos istorijos muziejus Klaipėdoje*. Inv. nr. 5583. 65 lap.
14. Lietuvos Lloydas. Akcinė apdraudimo bendrovė, Klaipėdos skyrius. Prailginimo liudijimas Nr. 18492 prie draudimo liudijimo Nr. 16089 / 17501. Draudėjas: prof. Dr. V. Gaigalaitis, draudimo vieta – Klaipėda, Palangos gatvė Nr. 19a., draudimo suma – dešimt tūkstančių litų. Pasirašyta: Klaipėda, 1939 m. kovo 9 d. *Ten pat*. F 50–1.
15. MEGNIS, Friedrich. Atvirlaiškis Viliui Gaigalaičiui. Žemaičių Naumiestis (Aleksandrovskoje), 1911 m. liepos 10/23 d. *Ten pat*. F 50–63.
16. ŠADAGYS, Endrikis. Ataskaita Viliui Gaigalaičiui apie prekybą lietuviškais atvirukais. [Lankupiai], 1905 m. gruodžio 24 d. *Ten pat*. F 50–12, lap. 10.

PUBLIKUOTI ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

17. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Postilės egzemplioriai Lietuvos bibliotekose ir muziejuose. Iš *Jono Bretkūno Postilė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 107–108.
18. ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė. *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2001, p. 82–83.
19. „Aukuras“. *Draugija tautos kultūrai kelti*: Penkiolikos metų sukakties proga. Mažosios Lietuvos kultūrinio gyvenimo žinios. Parengė Adomas Brakas. Klaipėda, 1937. 182, [1] p.

20. *Baltica. Depositum Vilius Gaigalaitis. Aus der Bibliothek Eduard Hermann.* Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Osteuropa-Abteilung; Bearb. v. Jochen D. Range unter Mitw. v. Maria Hoffmann u. Nijole Sujeta. Berlin, 1980. XI, 221 p.
21. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 1: XVI–XVIII amž. Kaunas: Švietimo ministerija, 1924, p. V, VI, sk. 12, įrašas 24.
22. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knų leidimo komisija, 1929, p. [6].
23. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. *Tauta ir žodis*, 1926, kn. 4, p. 341, 346, 352.
24. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. *Tauta ir žodis*, 1928, kn. 5, p. 321.
25. BRUOŽIS, Anas. „Byrute“. Dvidešimtmetinių sukaktuvių atminimui. Tilžė: Birutė, 1905, p. 21.
26. „Del Pasidarbavimo prie „Sandoros“ Knygyno Klaipėdoje...“ *Pagalba*, 1914, nr. 1–2, p. 24.
27. GAIGALAITIS, Vilius. *Atsiminimai*. Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1998. 530 p.
28. GAIGALAITIS, Vilius. Eine litauische Handschrift aus dem Jahre 1573. *Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft*, 1897, Heft 22, p. 416–418.
29. GAIGALAITIS, Vilius. Klaipėdiškių tarmės. *Klaipėdos žinios*, 1924, rugp. 20 (nr. 165), p. 3.
30. GAIGALAITIS, Vilius. Lietuviškoji bibliografija. *Varpas*, 1893, nr. 5, p. 75–76. – Parašas: Chronopolitanus.
31. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvių Ewangėlikų Draugijos „Sandora“ darbų peržvalga 30 metų laikotarpyje, 1904–1934*. Iš padavimų ir išlaikytų raštų surašė ir išleido Prof. D. Dr. V. Gaigalaitis. Klaipėda: „Sandoros“ knygynas, 1934, p. 6.
32. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos*. Parašė D. Dr. V. Gaigalaitis. Klaipėda: „Sandoros“ knygynas, 1935, p. 19–22.
33. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Nusidavimai ir mūsų Rašliawa*. Aprašė Kunigas Dr. Gaigalaitis. Tilžė: „Sandoros“ draugija, [1912]. 36 p.
34. [GAIGALAITIS, Vilius]. Mums reikia daugiau knygų. *Pagalba*, 1925, nr. 2/3, p. 20–21.
35. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Į „Sandoros“ knygyną norėtumėme surinkti wisokias senovės lietuviškas knygas...“ *Pagalba*, 1925, nr. 2/3, p. 28.
36. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Labai gražus įžegnojimo ženklai su lietuviškais įrašais yra padarydinti“. *Pagalba*, 1908, nr. 9, p. 103.
37. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Profesorius Bezenbergeris iš Karalaučiaus ...“. *Pagalba*, 1908, nr. 11–12, p. 134.
38. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Sandoros“ paskuijs susijėjimas Klaipėdoje...“ *Pagalba*, 1911, nr. 9–10, p. 128.
39. GAIGALAT, Wilhelm. *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern: Geschichtliches und Gegenwärtiges* von Dr. phil. W. Gaigalat, Prediger. Königsberg i. Pr.: Kommissionsverlag Ferd Beyers Buchhandlung (Thomas & Oppermann), 1904. [6], 36 p. – (Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte; Heft 1).
40. Isz Peterburgo. *Vienybe lietuvininku*. 1903, geg. 20 (nr. 20), p. 233. – Parašas: K.
41. Isz „Sandoros“ knygyno Klaipėdoje [...] galima gauti [...] *Pagalba*, 1924, nr. 3, viršelio p. 3.
42. Iš liet. mokslo draugijos kronikos. *Lietuvių tauta*, 1911, kn. 2, p. 142.
43. Iš liet. mokslo draugijos kronikos. *Lietuvių tauta*, 1914, kn. 2, d. 3, p. 446.
44. Iš Lietuvos ir Prusu Prowincu. „Lietuviškus įžegnojimo ženklus leido Pons Drs. Gaigalaitis ...“ *Nauja lietuviška Ceitunga*, 1905, okt. 3 (nr. 79), p. 2.
45. JENKIS. Helmut. Die Wandlungen und Wanderungen des Pfarrers Dr. Wilhelm Gaigalat. Versuch eines Psychogramms. *Annaberger Annalen* – Bonn, 2006, Nr. 14, p. 23–86.

46. KARACIEJUS, Juozas. Wolfenbüttelio Postilės tyrinėjimo problemos. Iš *Wolfenbüttelio Postilė*. Vilniaus universitetas, Baltų filologijos katedra; parengė ir įvadą parašė Juozas Karaciejus. Vilnius: Žara, 1995, p. 15–17.
47. KAUNAS, Domas. Gyvenimas vardan tikėjimo ir lietuviybės: Viliaus Gaigalaitis būties ženklai. Iš GAIGALAITIS, Vilius. *Atsiminimai*. Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1998, p. 481–515.
48. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų)*. Vilnius: Valstybinė respublikinė biblioteka, 1987, p. 157–168.
49. KAUNAS, Domas. Mažosios Lietuvos tautinio sąjūdžio protestantiškojo sparno periodinis leidinys „Pagalba“ valdant kaizerinei Vokietijai (iki 1919 m.) *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 34–44.
50. KAUNAS, Domas. Viliaus Gaigalaitis archyvas. *Mažoji Lietuva* – Klaipėda, 1993, vas. 26 (nr. 7), p. 8–9.
51. Kirchliches aus der Provinz. *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1904, 16. Jan. (nr. 3), p. 17.
52. Klaipėdos krašto visuomeninės, kultūrinės, sporto organizacijos ir spauda. Iš *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1957, t. 12, p. 50.
53. KURSCHAT, Heinrich A. *Das Buch vom Memelland: Heimatkunde eines deutschen Grenzlandes*. 2. unveränderte Auflage. Oldenburg: Verlag Werbedruck Köhler, 1990, p. 474.
54. Litteratur-Bericht. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1896, Heft 21, p. 363–359.
55. Litteratur-Bericht. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1899, Heft 24, p. 565–570.
56. *Mažosios Lietuvos istorijos paminklai*: iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus rinkinių. Klaipėda: Libra Memelensis, 2004, p. 4, 5.
57. Prūsijos kultūros fondas grąžins Lietuvai vertingas knygas. *Lietuvos aidas*, 1997, rugp. 22 (nr. 164), p. 12. – Straipsnyje iškreipta pavardė: Vilius Grigalaitis.
58. Prūsijos kultūros fondas sugrąžina Lietuvai biblioteką. *Lietuvos rytas*, 1997, rugp. 26 (nr. 199), p. 41.
59. REKLAITIS, Povilas. Zur Rekonstruktion des ehemaligen Brettener Archives von Prof. Dr. Vilius Gaigalaitis (1870–1945). *Baltisches Jahrbuch*, Bonn, 1985, p. 133–146.
60. „Sendoros“ Kupczysteje... *Pagalba*, 1912, nr. 6, p. 80.
61. Soeben erschien. *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1904, 16. Jan. (nr. 3), p. 19. – (Beilage zu Nr. 3 des „Evangelischen Gemeindeblattes“).
62. ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių kalbos istorija*. T. 3: Senųjų raštų kalba. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 57.

VILIUS GAIGALAITIS' ATTITUDES AND ACTIVITIES IN BOOK SCIENCE

DOMAS KAUNAS

Abstract

Vilius Gaigalaitis (1870–1945) was a distinguished Lithuanian politician and public worker, researcher and educator in book culture in Lithuania Minor. His political, public, and ecclesiastic activity created possibilities to communicate with the most significant publishers, typographers, and book traders. His research interests brought him face to face with the university researchers and required publishing his own research works. The most important among those were: a doctoral dissertation “Die litauische Wolfenbütteler Po-

stillenhandschrift aus dem Jahre 1573" (A manuscript of Wolfenbütteler Lithuanian Postilla published in 1573) that he defended in 1900, a historiographic essay on Lithuanian book in Lithuania Minor "Lithuanian history and our writings" (1912), some chapters in other books and articles in a journal *Pagalba (Help)* edited by himself. Gaigalaitis always investigated the printed or manuscript heritage *de visu*. Old manuscripts, books, periodicals, and calendars were primary sources for his research, data analysis, synthesis, and formulation of conclusions. During his studies he developed bibliographic skills and provided bibliographic data to Silvestras Baltramaitis – the librarian of the Imperial Public Library in St. Petersburg, to a serial published by Lithuanian Literary Society in Tilsit, to the professor Vaclovas Biržiška at Kaunas University. In 1905–1939 he headed a cultural-educational society „Sandora“ and established its library of great scientific and cultural significance as well as increased its publishing activity. Gaigalaitis used press as an important means in realisation of strategic political and spiritual goals. He employed Lithuanian press and publications to unite the national community, to ensure its internal communication and develop national identity, to ensure its self-expression and public relations.

VILIAUS GAIGALAIČIO KNYGOTYRINĖS NUOSTATOS IR VEIKLA

DOMAS KAUNAS

Santrauka

Vilius Gaigalaitis (1870–1945) – žymus Mažosios Lietuvos lietuvių politikas ir visuomenininkas, knygos kultūros ugdytojas ir tyrėjas. Politinė, visuomeninė ir bažnytinė veikla sudarė prielaidas bendrauti su žymiausiais leidybos, poligrafijos, knygų prekybos darbuotojais, o moksliniai interesai – bendradarbiauti su universitetų mokslininkais ir pačiam rengti mokslo darbus. Svarbiausi iš jų buvo 1900 metais apginta daktaro disertacija „Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573“ (1573 metų lietuviškos Wolfenbüttelio postilės rankraštis), Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istoriografijos apybraiža „Lietuvos nusidavimai ir mūsų rašiava“ (1912), kai kurie skyriai kitose jo knygose ir straipsniai jo paties redaguojamame žurnale „Pagalba“. V. Gaigalaitis rankraštinių ir spaudos paveldą visada tyrė *de visu*. Senieji rankraščiai, knygos, periodiniai leidiniai, kalendoriai jam buvo pirminis tyrimo, duomenų analizės, sintetinio ir išvadų formulavimo šaltinis. Studijų metais įgijo bibliografo įgūdžių, lietuvių retrospektyviosios bibliografijos duomenis teikė Sankt Peterburgo imperatoriškosios viešosios bibliotekos bibliotekininkui Silvestrui Baltramaičiui, Lietuvių literatūros draugijos tęstiniam mokslo darbams Tilžėje, Kauno universiteto profesoriumi Vaclovui Biržiškai. Vadovaudamas kultūros švietimo draugijai „Sandora“ (1905–1939), sukūrė jos didelės mokslinės ir kultūrinės svarbos biblioteką ir išplėtojo leidybinę veiklą. V. Gaigalaitis nuosekliai rėmėsi spauda siekdamas strateginių visuomenės politinio ir dvasinio vadovo tikslų. Jis lietuviškus leidinius tikslingai naudojo tautinės bendruomenės telkimui, vidinei komunikacijai ir tautinio tapatumo ugdymui, jos saviraiškai ir viešiesiems ryšiams.